

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen
(1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek**

Beek, J.L. van

Citation

Beek, J. L. van. (2009, November 25). *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek. Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/14441>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Bijlagen

BIJLAGE 1 OVERLEVERING EN INHOUD VAN HET OEUVERE VAN DIRC VAN HERXEN¹

De utilitate monachorum

Overgeleverd in:

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 100, f. 23r-46v

Dit verzamelhandschrift met ascetische teksten uit het klooster van de kruisheren van Keulen bestaat uit zes delen die tussen 1420-1450 zijn gekopieerd. Het bevat werken van pseudo-Augustinus, Heinrich von Friemar, Bartholomeus Ruremundanus, Jan van Schoonhoven en Thomas van Kempen. De tekst van Dirc van Herxen, opgenomen onder de titel *Contra detractores monachorum*, staat in een deel dat volgens de watermerken te dateren is tussen 1402-1421. Dit gedeelte bevat ook een vijftiende-eeuws bezittersmerk van de kruisheren van Keulen. De tekst is waarschijnlijk rond 1420 gekopieerd en bevat veel correcties tussen de regels en in de marges.

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60, f. 82r-86r

Dit vijftiende-eeuwse handschrift met voornamelijk ascetische teksten is samengesteld uit een groot aantal afzonderlijke delen. Het is afkomstig van de benedictijnenabdij Groß Sankt Martin te Keulen en bevat verschillende teksten die door monniken uit deze abdij zijn geredigeerd. Enkele katernen zijn afkomstig van een andere codex, en juist dit gedeelte bevat anoniem overgeleverde geschriften van Dirc van Herxen. Na de vier pedagogische traktaten en een anonieme *quaestio* die mogelijk ook van zijn hand is, volgt het eerste gedeelte van *De utilitate monachorum*, echter zonder titelaanduiding. De tekst vertoont veel gelijkenis met die van het oudste handschrift van de Keulse kruisheren, maar heeft wel tal van afwijkingen.

- Hs. Düsseldorf, Universitätsbibliothek B 64, f. 101v-122v

Dit papieren handschrift bestaat uit vijf delen die alle in de periode 1445-1455 vervaardigd zijn, naar alle waarschijnlijkheid in het kruisherenconvent te Düsseldorf. Alle teksten in de codex hebben betrekking op het kloosterleven. Behalve het traktaat van Dirc van Herxen, opgenomen onder de titel *Epistola contra detractores monachorum*, gaat het o.a. om het *Diadema monachorum* van Smaragdus, Jan van Schoonhovens *Epistola secunda* in Eemsteyn en Gersons *De remediis contra pusillanimitatem*.

- Hs. Berlijn, SPK 437, f. 59r-69v

Deze vijftiende-eeuwse verzamelband bevat zowel handschriften als incunabelen met theologische teksten. Tot de eerste categorie behoren naast een tekst van Jacobus de Paradiso een aantal apologetische traktaten uit de kring van de Moderne Devotie: *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt, *De utilitate monachorum* van Dirc van Herxen en een tekst van Everhard Foec.² De gedrukte teksten bevatten werk van o.a. Franciscus de Maironis en Johannes von Paltz.

1 Het Latijnse en Middelnederlandse *collationale* zijn in dit overzicht niet opgenomen. Verwijzingen naar secundaire literatuur zijn te vinden aan het eind van de bespreking van elke tekst. Dit overzicht van het oeuvre van Dirc van Herxen is chronologisch geordend.

2 De database *Manuscripta Mediaevalia* heeft het over 'Everhardus Foet', maar hier zal ongetwijfeld Foec bedoeld zijn. Everhard Foec was deken van de Sint-Salvatorkerk te Utrecht en betrokken bij het verkrijgen van kerkelijke goedkeuring voor de leefwijze van de broeders van het gemene leven. Meer hierover in hoofdstuk 2.

– Hs. Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus M 107, f. 182r-213v

Dit handschrift werd in 1526-1527 door kopiïst Rochus Heyme gekopieerd in het regulierenklooster Sint-Maartensdal te Leuven. Het bevat onder andere werken van Bonaventura, Jan van Schoonhoven (een tekst die ook in hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 100 voorkomt) en Geert Grote. Het gedeelte met o.a. de regel van Benedictus is verloren gegaan. Rochus Heyme was een overtuigd aanhanger van de Moderne Devotie die trouw bleef aan de traditionele kopiïstenarbeid en tal van ascetisch-moralistisch werken afschreef (o.a. van Thomas van Kempen, Bernardus van Clairvaux en Mechtild von Hackeborn). De tekst van *De utilitate monachorum*, aangeduid als 'tractatus domini Theodorici de Arck presbiteri fratrum in Swollis', wijkt vaak af van de gemeenschappelijke lezingen van de twee Keulse handschriften. Omdat de kopiïst zijn legger soms niet goed kon lezen, zijn enkele lacunes ontstaan.

– Hs. Trier, Bistumsarchiv 95 117, f. ?

Over dit handschrift uit het broederhuis te Hildesheim is geen verdere informatie voorhanden.³

Datering:

Lourdaux plaatst het traktaat tussen 1406 (de priesterwijding van Dirc van Herxen) en 1415, gezien de discussie over de bezittingen van de devoten en het erven van goederen. Goudriaan en Van Luijk situeren de tekst rond 1415 en zien het ontstaan ervan in de context van het gildenregime dat in deze periode in Zwolle aan de macht was.⁴ Volgens Wormgoor is de tekst minder specifiek op deze situatie toegesneden en werd deze eerder voor interne dan voor apologetische doeleinden gebruikt. Zij acht het daarom waarschijnlijker dat hij na de val van het gildenregime is geschreven. Klausmann beschouwt het traktaat als vermoedelijk het oudste werk van Dirc van Herxen.

Samenvatting inhoud:

Het traktaat bevat een aantal bezwaren, geformuleerd door een anonieme tegenstander, die door de auteur worden weerlegd. Ook op andere mogelijke bezwaren geeft hij een antwoord. Hierbij ontleent hij aan tal van bronnen, zoals de Bijbel, kerkvaders en ook enkele historische werken. Hiëronymus wordt het vaakst geciteerd, daarna Gregorius, Ambrosius, Augustinus, Johannes Chrysostomus en Bernardus van Clairvaux. Ook Basilius, Cyprianus, Henricus Suso, Petrus Damianus en een enkele keer ook Seneca worden genoemd. Uit eigen kring wordt *De vestibus pretiosis* van Gerard Zerbolt geciteerd. Meerdere citaten uit *De utilitate monachorum* zijn terug te vinden in het Latijnse *collationale* van Dirc van Herxen. Het werk onderscheidt zich van andere apologetische traktaten die het gemeenschappelijke leven verdedigen. Deze laatste bevatten voornamelijk juridische argumentatie en trachten een objectieve kijk op de kwestie te geven. De auteur van *De utilitate monachorum* grijpt juist niet terug op juridische bronnen, maar geeft een subjectieve kijk op de zaak.

Allereerst toont de auteur aan dat de goederen die tot het algemeen bezit behoren, niet worden bedreigd door de devote gemeenschappen. De aanwezigheid van de devoten is juist een zegen, want daarvoor wordt de wereld behoed voor de ondergang. Gezien het naderende einde der tijden is het heel gepast dat zij zulke eenvoudige kleding dragen.

Daarna benadrukt de auteur de voortreffelijkheid van de afwijzing van aards bezit, zelfverloochening, volharding in vervolging, zuiverheid en het celibaat. Zij die zich hieraan houden, verdienen Gods hoogachting en zijn zo van nut voor het vaderland. Uit afgunst worden zij door wereldlijke mensen ervan beschuldigd dat zij vanwege hun maagdelijkheid nutteloos zouden zijn.

Als derde houdt de auteur een lofzang op de maagdelijkheid. Het huwelijk is weliswaar door God ingesteld en gezegend, maar nu het einde der tijden nadert, is kuisheid belangrijker dan voortplanting. Als ouders hun kinderen tegenhouden om hun leven aan God te wijden, begaan zij een grote zonde. Wanneer de autoriteiten hun nederige en vrome onderdanen onrechtvaardig bejegenen, zitten zij eveneens fout: zij

3 Theo Klausmann vermeldt slechts in een noot dat deze codex ook *De utilitate monachorum* bevat (Klausmann 2003, p. 116, n. 107). Het handschrift wordt ook genoemd in het *monasticon* van de Duitse broederhuizen (*Monasticon Fratrum* 1979, p. 88.)

4 Meer hierover in hoofdstuk 2.

verdiene het dan om met een molensteen om de hals in zee geworpen te worden. Dit alles betekent echter niet dat alleen ‘monachi et beghine’ God dienen en de overige mensen onderdanen van de duivel zijn.⁵ Ieder die leeft naar het onderwijs van Christus en de kerkvaders dient God. Zo iemand zal zeker geen mensen tegenhouden om een afgezonderd leven te leiden.

Ten vierde gaat de auteur in op de problemen rond de bezittingen van de devoten. De ‘seculares’ beschuldigen hen ervan dat zij hun bezittingen alsmar willen uitbreiden, maar vaak zijn zij daar zelf ook op uit. Dat de devoten zoveel bezit weten te verwerven, is zeker opvallend, maar dat betekent nog niet dat zij veel met aardse eigendommen bezig zijn. Uitgebreide bezittingen zijn alleen geoorloofd wanneer een groot aantal devoten hierdoor ondersteund kan worden, zoals dat ook in het klooster van Clairvaux het geval was. Laksheid ontstaat uiteindelijk niet door te grote rijkdom, maar door te veel liefde voor de wereld. Zo verslappen de kartuizers niet in hun wereldmijding, ondanks de aardse goederen die zij bezitten.

Een belangrijk twistpunt is het recht van geestelijke personen om te erven. Volgens veel wereldlijke mensen mogen zij dit niet, maar de auteur is het hier niet mee eens. Als ouders hun bezittingen aan hun kinderen mogen nalaten, waarom zouden celibatair levende personen dit dan niet aan hun geestelijke kinderen mogen doen? De tegenwerping dat zij hun goederen niet aan de armen geven, maar er herenhuizen van laten bouwen, is niet terecht. De devote gemeenschappen bezitten grote huizen omdat zij met zovelen zijn. Omdat zij geen aalmoezen willen vragen, hebben zij nu eenmaal meer nodig dan de bedelorden. Overdreven luxe is echter niet toegestaan.

De conclusie van de auteur is dat het te verkiezen is om de devoten te begunstigen, omdat men daardoor deelt in hun goede werken. Zij hoeven echter niet door iedereen hooggeacht te worden, want Christus belooft zijn volgelingen immers verachting en tegenstand.

Secundaire literatuur:

- Vennebusch 1980, p. 107-110 (handschriftbeschrijving van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 100)
- Lourdaux 1983 (samenvatting en interpretatie van de tekst op basis van Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus M 107)
- Haverals 1992, p. 241-244 (bespreking van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 100 en GB 4° 60 en Antwerpen, Museum Plantijn-Moretus M 107), 246-247 (over auteur en aard van de tekst) en 249-287 (kritische editie van de tekst op basis van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 100)
- Vennebusch 1993, p. 103-111 (handschriftbeschrijving van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60)
- Goudriaan 2002b, p. 2-3 (korte bespreking van de tekst)
- Klausmann 2003, p. 116-118 (idem)
- Kock 2004, p. 183 (ontlening aan *De vestibis pretiosis* van Gerard Zerbolt)
- Van Luijk 2004, p. 223 en 232 (korte bespreking van de tekst)
- Overgaauw, Ott en Karpp 2005, p. 211-215 (handschriftbeschrijving van Düsseldorf, Universitätsbibliothek B 64)
- Wormgoor 2007, p. 161 (korte bespreking van de tekst)
- Van Engen 2008b, p. 207-209 (idem)
- www.manuscripta-mediaevalia.de (beknopte informatie over Berlijn, SPK 437)

*Quaestio de ingressu religionis⁶

Overgeleverd in:

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60, f. 76r-82r

Tussen de vier pedagogische traktaten en *De utilitate monachorum* bevindt zich deze anonieme quaestio.

5 Dirc van Herxen gebruikt deze termen vaker om de broeders en zusters van het gemene leven aan te duiden. Voor toelichting hierop, zie Lourdaux 1983, p. 317-319 en 333-334.

6 Omdat het auteurschap van Dirc van Herxen niet zeker is, heeft de titel een asterisk.

Datering:

Over een datering is niets bekend. Mogelijk is de *quaestio* rond dezelfde tijd opgesteld als *De utilitate monachorum*.

Samenvatting inhoud:

Volgens Haverals laat de stijl en de trant van redeneren grote verwantschap zien met andere teksten van Dirc van Herxen. Het thema van de *quaestio* sluit nauw aan bij de inhoud van *De utilitate monachorum*. De *quaestio* is echter wel op een scholastieke manier opgezet door eerst twee negatieve elementen te poneren, daarna acht positieve te geven om vervolgens de negatieve te weerleggen. Hierbij ontleent de auteur uitgebreid aan de *Summa theologiae* van Thomas van Aquino, de Bijbel en een aantal kerkvaders zoals Hiëronymus. Twee van diens citaten komen ook terug in *De utilitate monachorum*.

Secundaire literatuur:

- Haverals 1992, p. 243-244 (korte bespreking) en 288-294 (editie)
- Vennebusch 1993, p. 103-111 (handschriftbeschrijving van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60)

De communi vita**Overgeleverd in:**

- Hs. Utrecht, UB 8 E 29, f. 201r-205r

In dit vijftiende-eeuwse handschrift volgt direct na het Latijnse *collationale* van Dirc van Herxen het traktaatje *De communi vita*.⁷ De inhoudsopgave heeft aanvankelijk geen afzonderlijke vermelding van dit tekstje, maar een latere hand heeft de titel erbij geschreven. *De communi vita* biedt een nadere uitwerking van één van de rubrieken uit het *collationale* – reden waarom toeschrijving aan Dirc van Herxen plausibel is.

- *Reformatorium vitae clericorum* (incunabel)

In het *Reformatorium vitae clericorum* van Jacobus Philippi, gedrukt te Bazel in 1494, is een bewerking van *De communi vita* opgenomen.⁸ De gehele tekst is overgenomen en aangevuld met o.a. een voorwoord. Ook is de tekst onderverdeeld in zeven hoofdstukken. De bewerking is bedoeld als propagandatekst voor de broeders van het gemene leven. Jacobus Philippi beveelt hun levensvorm aan als zekere weg tot het heil voor seculiere priesters.

Datering:

Gezien het feit dat de auteur bronnen gebruikt die een rol speelden in de kwestie-Grabow (de goedkeuring van de devote leefwijze door Jean Gerson en Pierre d'Ailly) zal de tekst na 1418 zijn vervaardigd.⁹ Klausmann noemt 1418-1431 als periode van ontstaan.

Samenvatting inhoud:

De auteur toont met verscheidene argumenten aan dat het gemeenschappelijke leven nuttig en goed is. Het is voordeliger omdat men voor meerdere personen maar één huis nodig heeft. Dat men zo minder zorg heeft voor de dagelijkse levensbehoeften, werkt positief uit op het geestelijk leven. Het is gemakkelijker om in gemeenschappelijk verband Gods geboden, zoals het dragen van elkaars lasten, na te leven. Ook krijgt men hierdoor meer zelfkennis en heeft hoogmoed minder kans om wortel te schieten. Samen kan men zich beter oefenen in deugden, zoals kerkvaders en pausen ook al stelden. Het is weliswaar verboden om een nieuwe religieuze orde te stichten, maar gemeenschappen van broeders en zusters doen dat

7 Een uitvoerige handschriftbeschrijving van deze codex is te vinden in bijlage 2.

8 Meer over het *Reformatorium* in deze bijlage onder 'Consuetudines'.

9 Zie hoofdstuk 1 en 2 voor meer informatie over deze kwestie-Grabow.

ook niet. Zowel het burgerlijk als het kerkelijk recht staan een gemeenschappelijk leven in vroomheid, armoede en kuisheid toe. Aan het slot citeert de auteur de stellingen van Jean Gerson en Pierre d'Ailly en verwijst hij naar de adviezen van de Keulse rechtsgeleerden.¹⁰

De auteur van *De communi vita* ontleent aan de eerste thema's van het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt die handelen over de legitimiteit van een gemeenschappelijk leven buiten een goedgekeurde orde. Hieruit combineert hij argumenten en soms voegt hij ook extra informatie toe. In het laatste gedeelte van *De communi vita* baseert de auteur zich niet meer op het werk van Gerard Zerbolt, maar geeft hij een eigen uitwerking. Door de thema's uit *Super modo vivendi* te reduceren, overbodige informatie te verwijderen en gegevens uit nieuwe bronnen toe te voegen, biedt Dirc van Herxen een actualisering van Zerbolts apologetische geschrift.

Secundaire literatuur:

- Knierim 1926, p. 103 (identificatie van de tekst), 135-136 (samenvatting van de inhoud) en 150 (bespreking van het handschrift)
- Klausmann 2003, p. 118-120 (bespreking van de tekst) en 345-365 (editie, parallel uitgegeven met gedeelten van *Super modo vivendi* van Gerard Zerbolt en een ander traktaat over het gemeenschappelijk leven) en 134-137 (over redactie van Jacobus Philippi)

*Aliud est bene vivere¹¹

Overgeleverd in:

- Hs. Brussel, KB 11885-93, f. 147v-151r

Klausmann is de eerste die het traktaat in dit handschrift in verband brengt met Dirc van Herxen. De tekst bevat geen datering of vermelding van een auteur. Aan het eind van het traktaat is het laatste blad gedeeltelijk verdwenen, zodat het slot ontbreekt. In het handschrift staan onder andere twee teksten van Jean Gerson die in 1438 zijn gekopieerd.

Datering:

De datering is onbekend.

Samenvatting inhoud:

Het traktaat gaat in op de overeenkomsten en verschillen tussen het streven naar een goed leven in groepsverband of individueel. De auteur richt zich daarbij op een bepaald soort geestelijke gemeenschap, de zogenoemde 'societas amicabile'. Hij bespreekt eerst de verhouding van deze gemeenschap tot de buitenwereld en gaat dan in op de verhouding tussen de broeders onderling. Gelijkgezindheid in het nastreven van hetzelfde doel is een noodzakelijke voorwaarde om goed te kunnen functioneren. De *mores* en de *consuetudines*, die als basis dienen voor een gemeenschappelijke dagindeling, zijn hét middel om te trachten eenheid te bereiken. De auteur noemt ook de contacten van de broeders met de scholieren. Als de scholieren zich oefenen in het schrijven, zullen zij zich later kunnen wijden aan handarbeid die goed te combineren valt met geestelijke oefeningen.

Opvallend is het feit dat het traktaat niet tot doel heeft om de gemeenschappelijke leefwijze te verdedigen tegenover de buitenwereld. In de apologetische literatuur uit de kring van de Moderne Devotie staat de gemeenschappelijke levensvorm zonder privébezit op de voorgrond en komen *consuetudines* op de tweede plaats. Dit traktaat beklemtoont juist het belang van een vaste dagordening waar iedereen zich aan houdt en stelt de *consuetudines* centraal.

De auteur ontleent allerlei elementen van zijn lof op de broedergemeenschap aan de apologetische literatuur van zijn tijd. Veel citaten uit *Aliud est bene vivere* zijn te vinden in *De vita communi* en de Zwolse *consue-*

¹⁰ Zie voor deze juridische adviezen eveneens hoofdstuk 2.

¹¹ Omdat het auteurschap van Dirc van Herxen niet zeker is, heeft de titel een asterisk.

tudines. De nadruk die wordt gelegd op de gemeenschappelijke gebruiken voor een stabiel samenleven wijst erop dat de auteur bezig is om de *consuetudines* van een theoretische basis te voorzien.

Secundaire literatuur:

- Masai en Wittek 1972, nr. 204 (handschriftbeschrijving)
- Klausmann 2003, p. 120-124 (bespreking van de tekst) en 339-343 (editie)

Consuetudines

Overgeleverd in:

- *Reformatorium vitae clericorum* (incunabel)

De *consuetudines* van het Zwolse Gregoriushuis zijn niet in handschriftelijke, maar alleen in gedrukte vorm overgeleverd. Zij zijn bewaard in het in 1494 te Bazel gedrukte werk van de Freiburgse professor Jacobus Philippi. Hierin worden zij niet expliciet aangeduid als Zwolse leefregels, maar uit de *consuetudines* zelf valt af te leiden dat het om een Overijssels huis in de buurt van de Zwolse kloosters Bethlehem en Agnietenberg moet gaan. De huizen en kloosters die worden opgesomd vanwege gebedsverbondenheid vallen af, en zo blijft alleen het Zwolse Gregoriushuis over.

Jacobus Philippi was de broer van de vijfde rector van het Gregoriushuis, Lodewijk Philippi uit Bazel. In 1486 verbleef hij in Zwolle, waar hij zelf kennismaat met de broeders en hun leefregels. Vervolgens heeft hij deze in zijn *Reformatorium* laten afdrukken om ze in zijn eigen streek te propageren. Er zijn nog zo'n vijftig exemplaren van het *Reformatorium* bewaard in Europese (voornamelijk Duitse) bibliotheken.

Datering:

Over de ontstaansdatum van de *consuetudines* is weinig bekend. Schoengen noemt de periode tussen 1415-1424, maar Post houdt het op de tijd rond 1415. Klausmann laat in zijn recente onderzoek naar de *consuetudines* het probleem van de datering rusten.

Samenvatting inhoud:

De *consuetudines* beginnen met een omvangrijke programmatische inleiding die gevolgd wordt door drie gedeelten. Hoofdstuk 4 t/m 15 gaat over de reglementering van het dagverloop en hoofdstuk 16 t/m 24 behandelt de plichten van ambtsdragers en de inrichting van de huisorganisatie. In de laatste hoofdstukken staan toelatingscriteria voor novicen en aanwijzingen voor het na te streven vroomheids- en deugdideaal.

De inleiding zelf bestaat ook uit drie delen. Als eerste wordt de oorsprong en functie van de leefregels behandeld. De Zwolse *consuetudines* nemen die van Deventer als uitgangspunt, maar zijn aangepast aan de gebruiken die zich in het Zwolse broederhuis hebben ontwikkeld. Zij moeten ervoor zorgen dat de discipline in het huis niet verflauwt en dat de vrede, eendracht en geestelijke voortgang bewaard blijven. Als tweede merkt de auteur op dat het volgen van de *consuetudines* toegestaan is volgens wereldlijk en kerkelijk recht. Hierbij grijpt hij terug op de argumentatie van de apologetische geschriften uit de kring van de Moderne Devotie. Ten derde wordt de intentie van de broeders beschreven en worden kerkrechtelijke bronnen aangehaald. De gemeenschap wordt gekarakteriseerd als een vereniging van 'presbiteri et clerici' die streeft naar zuiverheid van hart, naastenliefde en het verwerven van deugden.

De beschrijving van het dagverloop begint met de meditatie, die 's morgens en 's avonds een vaste plaats heeft. Deze richt zich op thema's als zonde, dood en oordeel, maar ook op de hemel en de passie van Christus. Vóór de misviering is er tijd voor het lezen van een geestelijke tekst. Iedere broeder moet een door de biechtvader goedgekeurd boek hebben waarin hij na het getijdengebed minstens een uur leest. De auteur bewijst de noodzaak van handarbeid met verschillende citaten. Hij geeft de voorkeur aan de schrijfarbeid, die gecombineerd moet worden met gebed om geestelijke voortgang te verkrijgen. Tijdens de maaltijd moeten de broeders zich volledig op de tafellezing concentreren. Na de maaltijd volgt een rustpauze en wordt er tot aan het avondeten gewerkt. Na de completen hebben de broeders tot acht uur

‘vrije tijd’, waarin zij de schrijftarbeid voor de volgende dag voorbereiden, lezen of opbouwende gesprekken voeren. Tijdens het laatste halfuur voor het slapengaan vindt gewetensonderzoek plaats.

Na dit dagplan volgen drie hoofdstukken over de collatie. Deze vindt op zon- en feestdagen plaats en bestaat uit het voorlezen van een stichtelijke tekst en het voeren van een opbouwend gesprek, dat na de completen wordt voortgezet. Voor belangstellenden van buitenaf is er een vergelijkbare bijeenkomst. De lezing is nu echter in de volkstaal, waarna de broeders in gesprek gaan met de bezoekers en hen aansporen tot een christelijke levenswandel.

De hoofdstukken 16 t/m 24 beginnen met de taken van de rector, die als een vader de gemeenschap leidt. De broeders onderwerpen zich vrijwillig aan zijn gezag en de rector draagt zorg voor hun geestelijke ontwikkeling. Bij moeilijke aangelegenheden staat hem een raad van gekozen broeders ter beschikking. De procurator draagt zorg voor de financiën en de *librarius* houdt toezicht op de bibliotheek en de schrijfvacatures. Op de vierde en vijfde plaats in de hiërarchie komen de kledingbewaarder en de ziekenverzorger. Daarnaast zijn er controlerende organen zoals de externe visitatoren. Interne controle vindt plaats door het maandelijks discipline-gesprek.

Het slotgedeelte begint met de voorwaarden waaraan de aspirant-broeder moet voldoen. Zijn afkomst, gezondheid en opleiding worden nagegaan. Tijdens het twee tot drie maanden durend voornoviciaat wordt gekeken of de kandidaat zich aan de voorschriften kan houden. Zo ja, dan gaat de eenjarige noviciaatsperiode in, waarna de gemeenschap beslist over toetreding. De kandidaat dient dan afstand te doen van zijn persoonlijke bezittingen ten gunste van het huis. Redenen op grond waarvan een broeder zijn plaats in het huis kan verliezen, zijn ongehoorzaamheid en onkuisheid. Deugden die van groot belang zijn voor het welslagen van de gemeenschap zijn nederigheid, gehoorzaamheid en armoede. Aan het eind zijn enkele bepalingen opgenomen voor de omgang met vrouwen en aanwijzingen voor het vasten, zwijgen, bidden en reizen.

Secundaire literatuur:

- Schoengen 1908, p. CXXVI-CXLIX (identificatie van de *consuetudines*) en 239-273 (editie)
- Post 1968, p. 233-238 (bespreking en samenvatting van de *consuetudines*)
- Klausmann 2003, p. 134-137 (bespreking *Reformatorium* van Jacobus Philippi) en 179-200 (over de *consuetudines*)
- ISTC (overlevering *Reformatorium*)

Copulata pro confessore sororum

Overgeleverd in:

- Hs. Amsterdam, UB I E 26, f. 107r-127v

Dit handschrift uit de eerste helft van de zestiende eeuw bevat een Latijnse bio- en bibliografie van Frederik van Heilo, traktaten en brieven van zijn hand over het regeren van kloosterzusters, plus drie fragmenten over Amsterdamse kloosters en een Middelnederlandse tekst die kloosterzusters aanspoort om hun biechtvader te gehoorzamen. Het handschrift was in 1534 in bezit van het regulierenklooster Sion te Beverwijk. Het handschrift noemt als auteur ‘domino Theodrico de Haixen’. Het traktaat van Dirc van Herxen vormt een productie-eenheid die apart van de overige Latijnse teksten tot stand is gekomen en is ingevoegd tussen de teksten van Frederik van Heilo.¹² De productie-eenheid is door dezelfde kopiist afgeschreven als de overige teksten. De tekst van Dirc van Herxen staat wel in de inhoudsopgave op f. 1r.

- Hs. Brussel, KB 11817-40, f. 205r-214v

Het traktaat is in dit vijftiende-eeuwse handschrift overgeleverd onder de titel *Ex quodam tractatulo de regimine sororum*. De codex bevat 76 Latijnse teksten van onder andere Jean Gerson, Jacobus de Vitry en Frederik van Heilo en heeft een bezittersmerk van het regulierenklooster Sint-Maartensdal te Leuven.

12 Dit blijkt uit het feit dat de tekst op f. 1r-106v de katernsignaturen a t/m n draagt, de tekst van Dirc van Herxen op f. 107r-128v een ‘nummering’ heeft van a t/m c en de katernen van de tekst op f. 129r-144v verder gaan van o t/m p. De Middelnederlandse tekst op f. 145r-148v heeft geen katernsignaturen. (Informatie gebaseerd op autopsie van het handschrift.)

Datering:

Voor de datering van het traktaat zijn geen concrete gegevens voorhanden.

Samenvatting inhoud:

De auteur geeft aan dat hij het traktaat heeft geschreven op verzoek. Als eerste geeft hij een omschrijving van het doel van het gemeenschappelijke leven en merkt hij op dat deze leefwijze is goedgekeurd door theologen en juristen. Vervolgens komt hij ter zake. Zusters hebben een biechtvader nodig die behalve wijs ook kuis is en ernaar streeft zielen voor God te winnen. Hij die tot dit ambt wordt geroepen, moet dit gehoorzaam op zich nemen. Wil zijn taak slagen, dan moet hij echter wel de volgende punten in acht nemen. Hij moet eenvoudige kleding dragen om zo een voorbeeld te zijn in nederigheid en tegen te gaan dat vrouwen zich tot hem aangetrokken voelen. Hij moet zich beperken tot korte gesprekken, omdat deze meer effect hebben bij vrouwen en minder achterdocht opwekken. Ook moet hij niet te vertrouwelijk en vriendelijk worden. Daarnaast is het zaak te vermijden dat hij en de zusters te dicht in elkaars nabijheid komen of elkaar onnodig zien. Het is de bedoeling dat hij een sober leven leidt en zich niet overgeeft aan ledigheid. Het is niet goed dat hij alleen woont; hij dient een onberispelijke en godvrezende huisgenoot te hebben. Ook is het belangrijk dat hij een ervaren priester om raad kan vragen. Verder moet hij goed oppassen voor onbetrouwbare zusters. Hij moet de zusters aansporen tot een leven in nederigheid en liefde voor God en de naaste, tot gehoorzaamheid, wereldverzaking, zelfbeheersing en matigheid. Met tal van citaten van kerkelijke auteurs zet de auteur zijn betoog kracht bij. De tekst vertoont veel overeenkomsten met het werk van de biechtvader Frederik van Heilo: ook hij wil wantoestanden uitroeien en is diep door-drongen van de moeilijkheden van het ambt.

Secundaire literatuur:

- Knierim 1926, p. 102, 115-119 (uitgebreide samenvatting en beoordeling van het traktaat) en 152 (bespreking van Amsterdam, UB I E 26)
- Lourdaux en Haverals 1978, p. 520-532 (handschriftbeschrijving van Brussel, KB 11817-40)
- Carasso-Kok 1981, p. 259, nr. 232 (over Amsterdam, UB I E 26)
- Klausmann 2003, p. 116 (identificatie van het traktaat in Brussel, KB 11817-40)
- Van Luijk 2004, p. 63 (korte samenvatting van het traktaat)

Pedagogische traktaten

Overgeleverd in:

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 169, f. 31r-33v

Dit handschrift bestaat uit zes samengebonden delen die stammen uit de tweede helft van de veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw. In het oudste deel uit 1360-1390 staan o.a. een traktaat over de discipline, brieven van paus Clemens VI en een gedicht over de toestand van de Kerk. Het gedeelte met de pedagogische traktaten is op grond van de watermerken te dateren in de periode 1416-1427 en bevat een bezittersmerk van de kruisheren van Keulen. Onder de titel *Speculum iuvenum* zijn alleen de eerste twee pedagogische traktaten opgenomen.

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 8° 54, f. 47r-96r

Ook in dit handschrift uit de eerste helft van de vijftiende eeuw met een bezittersmerk van de Keulse kruisheren komen de pedagogische traktaten van Dirc van Herxen voor. Voor het overige bevat het handschrift onder meer excerpten uit de *Vita Jesu Christi* van Ludolphus van Saksen, een tekst over het mediteren over de vier uitersten met gedeeltes uit *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt, een excerpt uit de *Profectus* van David van Augsburg en *De spiritu Guidonis* van Johannes Gobi.

- Hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60, f. 33r-76r

In dit vijftiende-eeuwse verzamelhandschrift dat onder andere *De utilitate monachorum* bevat, staan ook de

vier pedagogische traktaten van Dirc van Herxen. Zij zijn anoniem overgeleverd, maar door een latere hand is daar de titel *Speculum iuuenum* aan toegevoegd.¹³

– Hs. Utrecht, UB cat. 380, f. 11r-71r

Dit kleine handschriftje met 178 folia bevat aan het begin de vier pedagogische traktaten. Zij worden achtereenvolgens aangeduid als ‘Tractatus de iuuenibus trahendis ad Christum’, ‘Libellus venerabilis patris domini Theodorici Herxen de innocentia seruanda’, ‘Eiusdem patris libellus de parvulis trahendis ad Christum’ en ‘Notabilis libellus devoti patris domini Theodorici Herxen secundi patris domus fratrum in Zwollis de laudabili studio eorum trahentium parvulos ad Christum’. Hierna volgen o.a. de tweede brief van Jan van Schoonhoven aan het klooster Eemstein, de *Sermo de monte aureo* van Nicolaas van Straatsburg en een tekst van Henricus de Hassia. De traktaten van Dirc van Herxen zijn door één hand gekopieerd. Daarna zijn verschillende kopiïsten aan het werk, onder wie Leonardus Zittard, die in 1482 zijn tekst heeft afgeschreven. Het handschrift bevat twee bezittersmerken van de benedictijnenabdij Sint-Paulus te Utrecht.

– *Speculum iuuenum* (incunabel)

Tussen 1478-1480 is in Zwolle door Johannes Vollenhoe het eerste pedagogische traktaat gedrukt onder de titel *Speculum iuuenum*. Behalve in de KB te Den Haag worden exemplaren van de incunabel bewaard in o.a. de British Library te Londen, de University Library te Cambridge en in Museum Meermanno te Den Haag. Een exemplaar in Braunschweig was in bezit van stadsschrijver Gerwinus van Hameln die het boek in 1496 aan de Andreaskerk schonk.

Datering:

Het *Tractatus de parvulis trahendis ad Christum* moet vóór het Latijnse *collationale* geschreven zijn, omdat dit laatste een verwijzing naar het traktaat bevat. Op grond van de datering van het oudste Keulse handschrift moeten de eerste twee pedagogische traktaten in ieder geval vóór 1427 zijn vervaardigd.

Samenvatting inhoud:

De vier traktaten nemen allemaal een Bijbeltekst als uitgangspunt. De eerste twee traktaten richten zich direct tot de jeugd en lijken een soort van collaties te zijn. Het eerste traktaat, *Tractatus de parvulis trahendis ad Christum* begint met Klaagliederen 3:27: ‘Goed is het voor de man, dat hij een juk in zijn jeugd draagt.’ De auteur somt vervolgens de soorten winst op die men verkrijgt door het juk van Christus al in zijn jeugd op zich te nemen. Het levert tijdwinst op, want er gaat geen tijd verloren aan de dienst van de wereld. De jeugd is bij uitstek geschikt om zich aan goede studie te wijden. Daarnaast levert het winst op aan arbeid en moeite: de zondige begeerte die de mens bij zichzelf moet uitroeien, heeft in de jonge jaren nog niet zo diep wortel geschoten. Ten slotte zorgt het voor een groter loon, want een langduriger overwinning van de zonde levert een grotere beloning op in het hiernamaals.

Het tweede traktaat, *De innocentia seruanda*, heeft Psalm 37:37 als vertrekpunt: ‘Sla de vrome gade en zie op de oprechte.’ De onschuld is een kostbare schat die beschermd moet worden tegen de duivel. Zij is als een wit kleed dat bevekt is met zonden. Deze kunnen worden afgewassen door het bloed van Christus bij de doop en later steeds opnieuw door de tranen van berouw.

De Bijbeltekst waar het *Libellus de parvulis trahendis ad Christum* mee opent, is Markus 10:14: ‘Laat de kinderen tot Mij komen, verhindert ze niet; want voor zodanigen is het Koninkrijk Gods.’ De tekst is gericht tegen mensen die willen verhinderen dat anderen zich al jong in dienst van Christus stellen. De auteur beoogt dat het volstrekt niet nodig is om tijdens je jeugd kennis te maken met wereldse zaken om later wijs te worden. De Bijbel geeft vele voorbeelden van mensen die in hun jeugd de verleiding het hoofd hebben geboden en daarvoor ook zijn beloond: Jozef, Samuël, Tobias, Job, Daniël, Maria en Johannes de Doper. Ook onder martelaren, bisschoppen, kerkvaders en heilige maagden zijn tal van zulke voorbeelden te vinden. In de huidige tijd, waarin de ongerechtigheid hoogtij viert en de rechtvaardige wordt bespot, is het een zeldzaamheid wanneer de verlokkingen van de wereld geen vat hebben op de onschuldige.

In het *Libellus de laudabili studio eorum trahentium parvulos ad Christum* staat Spreuken 24:11 centraal: ‘Red hen die ten dode gegrepen zijn.’ De auteur zingt een lofzang op de mensen die zich inzetten om de jeugd van

13 Meer over dit handschrift onder ‘De utilitate monachorum’.

de ondergang te redden. Zij volgen het voorbeeld na van Christus en zijn volgelingen en gehoorzamen een bevel dat op vele plaatsen in de Bijbel te vinden is. Door het Woord van God tracht de ideale leermeester zoveel mogelijk zielen tot de hemelse heerlijkheid te leiden in een tijd waarin het ontzag voor Hem het moet afleggen tegen de ongerechtigheid. Met zijn levensstijl dient hij het goede voorbeeld te geven aan zijn leerlingen en hen tot het goede aan te sporen. Afkeer van nutteloze wetenschap en opgeblazen welsprekendheid zijn geboden.

Hierna spreekt de auteur niet alleen over de jeugd in het algemeen, maar over scholieren in het bijzonder. Op veel plaatsen zijn zij in grote aantallen aanwezig en later kunnen zij de godsvrucht wijd verspreiden. Om hen tot God te leiden is niet alleen kennis en welsprekendheid nodig, maar bovenal liefde. De middelen die hiertoe gebruikt moeten worden, zijn openbare prediking, goede voorbeelden, gebed, liefdadigheid en het afnemen van de biecht. De vertrouwelijke vermaning is het meest direct en persoonlijk en heeft het beste resultaat. Tot slot roept de auteur de jeugd op om op hun hoede te zijn voor zichzelf, slechte vrienden en familieleden die het geestelijk welzijn van hun kinderen niet op het oog hebben.

De auteur is voor zijn pedagogische traktaten geïnspireerd door Jean Gerson. Naast diverse citaten heeft hij twee titels aan hem ontleend (*Tractatus de iuuenibus trahendis ad Christum* en *Libellus de laudabili studio eorum trahentium parvulos ad Christum*) en twee Bijbelteksten die als uitgangspunt dienen (de teksten uit Markus en Klaagliederen).

Secundaire literatuur:

- Knierim 1926, p. 104 (over de datering), 105-115 (samenvatting en karakterisering van de vier pedagogische traktaten) en 148-150 (over Utrecht, UB cat. 380 en de incunabel)
- Vennebusch 1980, p. 178-183 (handschriftbeschrijving Keulen, Stadtarchiv GB 4° 169)
- Vennebusch 1983, p. 28-31 (handschriftbeschrijving Keulen, Stadtarchiv GB 8° 54)
- Haverals 1992, p. 242-243 (over Keulen, Stadtarchiv GB 4° 60)
- Epiney-Burgard 1992 (bespreking van de pedagogische opvattingen van Dirc van Herxen)
- Kock 2004, p. 183 (over Keulen, Stadtarchiv GB 4° 169)
- Hermans 2004, p. 123-124 (ZD11) (over de incunabel)
- Van Engen 2008b, p. 209-212 (korte bespreking inhoud en vergelijking met Gerson)
- ISTC (overlevering incunabel)

Devoet loflied op de kuisheid (Latijn en Middelnederlands) en kerstlied (Middelnederlands)

Overgeleverd in:

- Hs. Berlijn, SPK Germ. Oct. 185, p. 140 en 195

Dit papieren handschrift dateert van het eind van de vijftiende eeuw en is afkomstig uit de IJsselstreek (mogelijk de zusters van het gemene leven te Deventer). Het bevat 91 Middelnederlandse geestelijke liederen zonder muzieknotatie, maar wel met wijsaanduiding. Op p. 140 staat het lied 'Mi lust te loven hoghentlijc' en op p. 195 'O Here der hemelen stichter', beide van Dirc van Herxen, wiens naam overigens niet in het handschrift wordt vermeld.

- Hs. Berlijn, SPK Germ. Oct. 190, f. 107r en 146v

Dit perkamenten handschrift dateert van 1480-1500; de precieze herkomst is niet duidelijk. Mogelijk was het in bezit van een Utrechts tertiariissenconvent. Het liedboek bevat een groot aantal Latijnse en Middelnederlandse geestelijke liederen, zowel één-, twee- als driestemmig. Op f. 107r staat de eerste strofe van 'Mi lust te loven hoghentlijc' met eenstemmige muzieknotatie. De overige strofen van het lied staan op f. 146v.

- Hs. Brussel, KB 8849-59, f. 235r en 236r

Deze papieren verzamelcodex met tal van teksten over de geschiedenis van de Moderne Devotie is tussen 1497-1502 aangelegd door het Florenshuis te Deventer. Op f. 235r staat 'Me iuvat laudes canere' met eenstemmige muzieknotatie en de volkstalige variant ('Mi lust te loven hoghentlijc'). Op f. 236r bevindt zich het lied 'Och Here der hemelen stichter', ook met eenstemmige muzieknotatie.

Datering:

Uit de *Narratio* van Jacobus de Voecht blijkt dat Dirc van Herxen het loflied op de kuisheid gemaakt heeft tijdens de ballingschap in Doesburg (1427-1432).

Samenvatting inhoud:

‘Me iuvat laudes canere’ en de Middelnederlandse vertaling ‘Mi lust te loven hoghentlicje’ behoren tot het genre van het devote loflied. Het Middelnederlandse lied in het Brusselse handschrift telt tien strofen. In het lied prijst de dichter de kuisheid uitbundig. Zij maakt het aardse schepsel gelijk aan de engelen, zij is een zuivere parel en een dierbare schat die men niet moet verkwisten, want zij levert honderdvoudig loon op. De deugd der kuisheid maakt de mens van binnen en van buiten rein. God is de Bruidegom van het kuise hart. Hét voorbeeld van maagdelijkheid is Maria, die vanwege haar kuisheid Gods Zoon mocht baren. Jozef, de man die haar was voorgegaan in kuisheid, zorgde voor haar. Later heeft Jezus Johannes gestuurd als hoeder der kuisheid. Een zeer grote menigte van maagden is Maria gevolgd en verdroeg pijn en dood in de navolging van Christus. In het hemelrijk dragen zij nu zuivere klederen en zingen een nieuw lied. De jeugd wordt opgeroepen terug te keren van de afgrond en de deugd niet te verliezen door zich over te geven aan de boze lust.

De strofen van het Middelnederlandse lied sluiten vrij dicht aan bij die van het Latijnse origineel, ook overgeleverd in het Brusselse handschrift. Opvallend is wel dat in de tweede strofe van het Latijnse origineel expliciet de ‘fratres’ worden genoemd (‘Est honestatis fratribus / ut spica granis plena’). De achtste strofe noemt behalve Agnes en Catharina nog meer heilige maagden: Lucia, Caecilia en Ursula.

De Middelnederlandse redactie in handschrift Berlijn, SPK Germ. Oct. 190 telt slechts acht in plaats van tien strofen. De zevende strofe, waarin Jozef en Johannes worden opgevoerd als voorbeelden van kuise mannen en beschermers van Maria, is weggelaten, evenals de laatste strofe waarin de jeugd wordt aangespoord terug te keren van het slechte pad. Deze verschillen zullen samenhangen met het vrouwenpubliek waarvoor het Berlijnse handschrift was bestemd.

De *Narratio* van Jacobus de Voecht geeft aan dat Dirc van Herxen de Middelnederlandse vertaling van het Latijnse lied, dat oorspronkelijk voor scholieren was bedoeld, speciaal vervaardigde op verzoek van zusters en maagden. De Middelnederlandse redactie in het Brusselse handschrift, dat dicht in de buurt van het Zwolse broederhuis is vervaardigd, heeft het oorspronkelijke aantal van tien strofen. Dat wijst erop dat Dirc van Herxen de zevende en tiende strofe die in de Berlijnse redactie ontbreken bij het vertalen gehandhaafd zal hebben.¹⁴

Het kerstlied ‘Och Here der hemelen stichter’ telt in het Brusselse handschrift zestien strofen en biedt volgens Knierim de oorspronkelijke tekst.¹⁵ In het lied is een ik-persoon aan het woord die allereerst God aanspreekt en zijn schuld belijdt. Als hij niet de vreugdevolle boodschap van Christus’ geboorte zou hebben gehoord, zou hij moeten wanhopen. Ieder die Jezus zoekt, zal niet verloren gaan. Al is Hij in doeken gewonden, Hij bevrijdt van zonden, en al ligt Hij in de kribbe, toch draagt Hij hemel en aarde. Samen met de herders en de wijzen wil de ik-persoon op weg gaan naar Betlehem naar Jezus en zijn moeder. Als hij dan dichtbij zou mogen komen en Maria haar Kind zou laten aanraken, dan zou de ik-persoon zijn voetjes in tranen dopen en zijn hartje kussen. Als het Kind hem zijn handjes zou reiken, zou hij verlost zijn van al zijn nood. Als hij nog dichtbij zou mogen komen, zou hij Zijn mondje aanraken en Hem vragen om de allerzoetste liefde in zijn hart uit te storten. Wie Jezus alleen liefheeft, zal Hem in het Koninkrijk van zijn Vader vinden.

De redactie van het kerstlied in handschrift Berlijn, SPK Germ. Oct. 185 wijkt behoorlijk af van die in het Brusselse handschrift. Het telt twee coupletten die de Brusselse redactie niet heeft. Eén couplet ontbreekt, zodat het lied hier zeventien strofen telt. Ook wijkt de volgorde van de strofen op enkele plaatsen

¹⁴ Niet duidelijk is hoeveel strofen het lied in hs. Berlijn, SPK Germ. Oct. 185 heeft. Deze redactie is nog niet geëditteerd.

¹⁵ De slotstrofe die Jacobus de Voecht in zijn kroniek noemt (zie Schoengen 1908, p. 90) is in deze redactie echter niet het laatste, maar het vijftiende couplet.

af en verschillen de coupletten op zins- en woordniveau. Zo nadert de ik-figuur in de Brusselse redactie achtereenvolgens tot de voetjes, handjes en het mondje van Jezus, maar in de Berlijnse versie is die volgorde anders: eerst de voetjes, dan het mondje en daarna de handjes.

Secundaire literatuur:

- Delprat 1854 (editie van ‘Mi lust te loven hoghentlijc’ naar Brussel, KB 8849-59)
- De Coussemaker 1857 (editie ‘Me iuvat laudes canere’ / ‘Mi lust te loven hoghentlijc’, plus eigen tweestemmige bewerking van de melodie)
- Acquoy 1888, p. 4-5 (editie van ‘Mi lust te loven hoghentlijc’ naar De Coussemaker 1857, plus enigszins aangepaste muzieknotatie) en 51-52 (toelichting)
- Bäumker 1888, p. 295-296 (editie ‘Mi lust te loven hoghentlijc’ naar hs. Berlijn, SPK Germ. Oct. 190 plus muzieknotatie)
- Van Duyse 1907, dl. 3, kol. 2211-2215 en 2217 (editie van ‘Mi lust te loven hoghentlijc’ naar Brussel, KB 8849-59 en naar Bäumker 1888, plus muzieknotatie)
- Van Duyse 1907, dl. 3, kol. 2216 (editie van ‘Me iuvat laudes canere’ naar Brussel, KB 8849-59)
- Bruning 1963, p. 258-260 (editie van ‘Mi lust te loven hoghentlijc’ naar Berlijn, SPK Germ. Oct. 190, plus muzieknotatie)
- Joldersma 2001, p. 5-7 en 12-14 (over ontstaan, auteur, publiek en tekst van ‘Me iuvat laudes canere’ / ‘Mi lust te loven hoghentlijc’)
- Hoffmann von Fallersleben 1854, p. 129-131 (editie van ‘Och Here der hemelen stichter’ naar Berlijn, SPK Germ. Oct. 185)
- De Coussemaker 1857 (editie ‘Och Here der hemelen stichter’ naar Brussel, KB 8849-59, plus eigen tweestemmige bewerking van de melodie)
- Acquoy 1888, p. 6-7 (editie van ‘Och Here der hemelen stichter’ naar De Coussemaker 1857, plus gewijzigde muzieknotatie) en 52 (toelichting)
- Knuttel 1906, p. 128-131 (editie van ‘Och Here der hemelen stichter’, overgenomen uit De Coussemaker 1857, plus commentaar)
- Van Duyse 1907, dl. 3, kol. 2205-2210 (editie van ‘Och Here der hemelen stichter’ naar Berlijn, SPK Germ. Oct. 185 en Brussel, KB 8849-59, plus de melodie naar het Brusselse hs. en de bewerking van De Coussemaker)
- Repertorium van het Nederlandse lied, dl. 1, T4670 en T5373, p. 402 en 457; dl. 2, Mo627 en Mo671, p. 693 en 697; Ho23, Ho25 en Ho47, p. 735, 736 en 738 (over de tekst, de melodie en de handschriften, plus verwijzing naar secundaire literatuur)
- Knierim 1926, p. 140-141 (korte bespreking van de inhoud) en 156-158 (bespreking van de handschriften)
- Scheepsma 1996, p. 237 (over Brussel, KB 8849-59)

Middel nederlandse traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria

Overgeleverd in:

- Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 188r-192v en 192v-195r

Dit handschrift met het *Eerste Collatieboek* dateert van 1445 en was in bezit van het Amersfoortse tertiarijzenklooster Sint-Agatha.¹⁶ Het bevat aan het eind de twee Middel nederlandse traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria.

- Hs. Antwerpen, Ruusbroecgenootschap 79, f. 57r-73r en 73v-83v

Dit handschrift bestaat uit twee productie-eenheden die beide in bezit waren van de zusters van het ge-

16 Voor een uitvoerige handschriftbeschrijving van deze codex, zie bijlage 2.

mene leven van het Zwolse Wytenhuis. Het eerste deel wordt gedateerd op ca. 1430-1440 en het tweede is in de laatste decennia van de vijftiende eeuw vervaardigd. Het handschrift bevat alleen volkstalige teksten. In de eerste productie-eenheid staan o.a. enkele hoofdstukken uit twee pseudo-Bernardusteksten (*Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* en *Formula honestae vitae*) en een brief van Bernardus van Clairvaux (*Epistola ex persona Eliae monachi ad parentes suos*). De tweede productie-eenheid bevat de twee traktaatjes van Dirc van Herxen over het Onze Vader en het Ave Maria.

Datering:

De vertaling van de twee traktaatjes moet vóór 1445 zijn ontstaan.

Samenvatting inhoud:

Het traktaatje over het Onze Vader bestaat uit twee delen: een proloog en een 'corte glose'. Aan het eind van het tweede deel wordt opgemerkt dat de uitleg is bedoeld voor eenvoudige mensen. Volgens de proloog is geen ander goed werk zo eervol, gemakkelijk en nuttig dan bidden tot God. Omdat het Onze Vader leert om God, onszelf en onze naaste lief te hebben en Hem te prijzen, is het het volmaaktste gebed. Het tweede deel geeft twee manieren om het Onze Vader te bidden. Bij de eerste manier hangen de zeven beden nauw met elkaar samen; de ene bede roept als vanzelf de volgende op. Omdat Gods naam hier op aarde niet volkomen wordt geëerd, is gebed om de komst van Gods Koninkrijk nodig. Omdat dit Koninkrijk alleen kan komen als mensen Gods wil doen, moeten wij bidden of zijn wil zal geschieden. Omdat het alleen mogelijk is om Gods wil te doen als God ons voedsel geeft, is het nodig om God te vragen om ons dagelijks brood. Omdat wij dit brood niet waardig zijn, bidden we om vergeving van zonden. En opdat we voortaan minder zullen zondigen, bidden we of God ons niet in verzoeking wil leiden. Om vrij van verzoeking te zijn, vragen we God om verlossing van het kwaad.

Op de tweede manier dient het Onze Vader als wapen tegen de zeven hoofdzonden. De eerste bede helpt hoogmoed te overwinnen, want niet onze naam, maar de naam van God moet geheiligd worden. De tweede bede strijdt tegen gierigheid: in plaats van op aardse goederen moeten wij ons richten op het hemelse Koninkrijk. Door de derde bede kunnen we vechten tegen traagheid, die ons ervan weerhoudt Gods wil te doen. De gulzigheid wordt bestreden in de vierde bede, waarin we vragen om het dagelijks brood van de hemelse genade. De vijfde bede richt zich tegen de toorn. Deze leren we te bedwingen door God te bidden om vergeving van onze schuld, zoals ook wij de mensen vergeven die ons iets misdeden. De zesde bede wapent tegen de onkuisheid door te vragen of God ons niet in verzoeking leidt. In de laatste bede vragen we om verlossing van het grootste kwaad, de nijld.

Het traktaatje over het Ave Maria bestaat ook uit twee delen, eveneens een proloog en een korte uitleg. De proloog stelt dat naar christelijke inzetting het Ave Maria voortdurend geoefend moet worden om gunst bij Maria te verwerven en haar Zoon des te meer voor ons zal bidden. Uit de verschillende delen van de groet blijkt hoe gezegend en zalig Maria is. We bidden deze groet om door haar teruggegroet te worden. De groet moet daarom gebeden worden met aandacht, gepaste eer en waardigheid. Hierna volgt een korte uitleg van de groet in de vorm van een gebed of toespraak tot Maria. Wij groeten Maria met 'Ave', omdat zij geen leed kent. Geleerden hebben uitgelegd dat haar naam 'ster van de zee', 'verlicht' of 'verlichtend' en 'heerlijke vrouwe' betekent. Om niet te verdwalen is het nodig om steeds naar haar op te zien en haar om leiding te vragen. Dat zij vol van genade is, betekent dat de goddelijke genade haar is ingevloeid. Zij bezit in de volmaaktste graad de deugden die de vrucht zijn van deze genade. Uit haar volheid ontvangen bedroefden troost, zieken gezondheid en zondaars genade. Dat de Heer met haar is, betekent dat Hij zich zal ontfermen wanneer zij dat wil. Ze is gezegend onder alle vrouwen en heeft de zonde van de eerste moeder hersteld en de verloren mens verlossing gebracht. Geen andere vrouw was zo zuiver en nederig dat zij de gezegende vrucht in haar schoot mocht dragen.

Aan het eind staat nog een korte toelichting op de beide traktaatjes. Zij dienen ertoe dat de twee gebeden beter begrepen worden en de vrucht van het gebed niet wordt gemist. Na het bidden van het dagelijks gebed, richt de gelovige zich tot de maagd Maria om te vragen of zij iets wil meedelen uit haar volheid.

In de incunabel met *Devota exercitia* bevinden zich de Latijnse traktaatjes met uitleg over het Onze Vader en het Ave Maria. De opbouw is gelijk: eerst komt er een proloog en daarna volgt een korte uitleg. De uitleg van het Onze Vader is in het Latijn uitgebreider dan in het Middelnederlands.¹⁷

Secundaire literatuur:

- Stracke 1935a en Stracke 1935b (bespreking van beide traktaatjes en editie naar Antwerpen, Ruusbroecgenootschap 79)
- Hendrickx 1987, p. 94-98 (handschriftbeschrijving Antwerpen, Ruusbroecgenootschap 79)

Devota exercitia

Overgeleverd in:

- *Devota exercitia* (incunabel)

De *Devota exercitia* is in 1492 gedrukt te Deventer door Jacobus van Breda of Richard Pafraet en vermeldt Dirc van Herxen als auteur. Meer dan twintig exemplaren, waaronder de drie die Knierim noemt, zijn bewaard gebleven. Van deze drie exemplaren weten we de bezitter: de kruissheren van Hoei of Luik en de bij het Kapittel van Windesheim aangesloten regulierenkloosters Frenswegen en Eberhardsklausen bij Trier.¹⁸ Eén van de teksten die de *Devota exercitia* bevat (het *Examen post completorium* dat deel uitmaakt van het *Exercitium utile*), is ook overgeleverd in hs. Keulen, Stadtarchiv GB 4° 82, dat afkomstig is van het Keulse benedictijnenklooster Groß Sankt Martin. Het gedeelte waarin dit *Examen post completorium* voorkomt, is pas later aan de codex toegevoegd.

Datering:

De *duplici modo se exercitandi* en de *ars moriendi* heeft Dirc van Herxen aan het eind van zijn leven geschreven, zoals Jacobus de Voecht aangeeft.

Samenvatting inhoud:

De *Devota exercitia* valt te typeren als een bloemlezing van de bekendste stichtelijke werkjes van Dirc van Herxen. De bloemlezing bevat een aantal passieteksten, traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria, drie teksten over de dood en het hemelrijk, devote gebeden (*Devote et interne oraciones*), drie tekstjes met dagelijkse oefeningen (*Exercitium utile*) en raadgevingen in moeilijkheden (*Remedia sive consolaciones contra quedam adversa spiritualibus accidentia*). De werkjes dienen allemaal als meditatiestof voor de broeders, om zich te oefenen in het verkrijgen van de zuiverheid van het hart.

De passietekstjes bieden materiaal voor de dagelijkse meditatie. Een van de tekstjes bevat in totaal achtentwintig punten waarin Jezus innig wordt toegesproken en een specifiek gedeelte van zijn lijden wordt beschreven. Zijn lijdensweg wordt in zeven artikelen weergegeven, een voor elke dag van de week, die op hun beurt weer verdeeld zijn in vier punten. De andere tekstjes bieden meer algemene beschouwingen over Jezus' lijden, die moeten aanzetten tot medelijden, navolging en gebed. Het gedeelte over het lijden van Christus wordt afgesloten met een gebed.

De tekstjes over het Onze Vader en het Ave Maria geven een eenvoudige overdenking van deze gebeden, die met vrome aandacht gebeden dienen te worden.¹⁹ De auteur gaat allereerst in op de waarde van het gebed in het algemeen en van het Onze Vader in het bijzonder. Daarna volgen verschillende manieren om het Onze Vader te bidden: als logisch op elkaar volgende beden of als remedie tegen de zeven hoofd-

17 Meer over deze Latijnse traktaatjes onder 'Devota exercitia'.

18 De incunabel uit Frenswegen die volgens Knierim spoorloos is, bevindt zich in de Kongelige Bibliotek te Kopenhagen onder signatuur 3869 (zie de online te raadplegen catalogus: www.kb.dk/elib/mss/vm/kath-en.htm).

19 Het is niet duidelijk in hoeverre de Latijnse versie overeenkomt met de Middelnederlandse, die in deze bijlage besproken wordt onder het kopje 'Middelnederlandse traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria'. De inhoud lijkt in grote lijnen overeen te komen.

zonden. Ook kan elke bede ertoe aanzetten om een passende gemoedsgesteldheid te verkrijgen. Het is ook mogelijk dat de bidder bij elke bede een heilige gedenkt die heeft verkregen waar de bede om vraagt. Tot slot worden in gebedsvorm nog eens alle beden besproken. Het Ave Maria krijgt veel minder aandacht. Het wordt woord voor woord behandeld, waarbij de auteur de nadruk legt op het bidden met vrome aandacht.

In de drie tekstjes over dood en hemelrijk spreekt Dirc van Herxen over de beste manier om de dood tegemoet te zien. De *desiderio moriendi* gaat over de zaken die de komst van Gods Koninkrijk in de weg staan of juist bevorderen. Wanneer de mens de beletselen overwonnen heeft om het Koninkrijk van God binnen te gaan, kan hij het verlangen naar de hemel versterken door zich te oefenen in het prijzen van God, door vrede te houden met alle mensen, God trouw te blijven en te bidden. Het tweede tekstje neemt als uitgangspunt de woorden van Simeon uit Lucas 2:29-30. In het derde tekstje, dat een zeer persoonlijke toon heeft, zet de auteur alle hoop op Gods genade. Hij bidt of God hem weg wil nemen uit het aardse leven omdat hij de last van zijn zonden elke dag weer verzwaart.

De devote gebeden ademen een geest van eenvoud en vroomheid. In het eerste lange gebed toont de auteur een diep besef van de kleinheid van de mens tegenover Gods grootheid. De mens kan alleen leren om God te prijzen door Hem te leren kennen. Zo leert men Hem te danken voor zijn algemene weldaden, maar ook voor de komst van zijn Zoon en de liefde die Hij voor de mens persoonlijk heeft. Vluchten tot Christus is het enige redmiddel om van de last van de zonden verlost te worden.

Talrijke gedragsregels krijgen de broeders voorgeschreven in het *Exercitium utile*, dat uit drie oefeningen bestaat. Het eerste gaat in op de vraag hoe men met God moet wandelen.²⁰ Als antwoord wordt een aantal devote deugden gegeven, zoals discipline in werk en geestelijke oefening, verdriet over de zonde en vrees voor de eeuwige straf. Daarna volgt een avondgebed en een opsomming van alle mogelijke gebreken en ondeugden die de broeders zichzelf dienen toe te dichten.

De raadgevingen in moeilijkheden zijn gegoten in de vorm van een dialoog tussen Vecors (Dwaas) en Consultus (Wijs). De auteur geeft aan dat hij hiertoe is geïnspireerd door Petrarca's *De remediis utriusque fortunae* en een geschrift van Adrianus Carthusiensis. Dirc van Herxen tracht in de *Remedia* een middel te vinden waardoor voorspoed de mens minder hoogmoedig maakt en tegenspoed hem minder moedeloos maakt. De raadgevingen aan de broeders gaan over praktische zaken als ongeconcentreerdheid tijdens het bidden, dreigende belastingheffing, slechte tijden en de hang naar lekker eten en drinken. Ze hebben als devies: maak je niet bezorgd voor het tijdelijke, maar richt je op het eeuwige.

Secundaire literatuur:

- Knierim 1926, p. 102 (korte bespreking), 119-130 (samenvatting van de inhoud) en 154-156 (overgeleverde incunabelen)
- Vennebusch 1993, p. 115-120 (handschriftbeschrijving van Keulen, Stadtarchiv GB 4° 82)
- Klausmann 2003, p. 115-116 (korte bespreking van het *Exercitium utile* en de *Remedia*)
- ISTC (overlevering *Devota exercitia*)

Brief aan de Heilige-Geestmeesters van Gouda

Overgeleverd in:

- Gouda, Gemeentearchief, Weeshuisarchief no. 11

Datering:

25 november 1453.

²⁰ Het zou goed kunnen dat deze eerste oefening te identificeren is als het traktaatje *Quomodo ambulandum est coram Deo* dat in het boekenlijstje staat genoemd.

Samenvatting inhoud:

De brief is opgesteld door Dirc van Herxen en Martinus Schindel, rector van het broederhuis te Hulsbergen, en gestuurd aan Gherit Albertsz en Johan Stempel, Heilige-Geestmeesters te Gouda, aangeduid als 'onsen gueden vrenden'. Onderwerp van de brief is het conflict dat is ontstaan tussen de Heilige-Geestmeesters en Johannes van Goch, rector van het Goudse Collatiehuis van de broeders van het gemene leven. De onenigheid gaat over de geldbesteding van het Collatiehuis. De Heilige-Geestmeesters willen dat het Collatiehuis renten koopt ten behoeve van het huis, maar de rector wil het geld gebruiken voor de noodzakelijke levensbehoeften van de broeders. Zij hebben namelijk gebrek aan eten, drinken en kleding en zijn ziek. Als de Heilige-Geestmeesters willen dat er in Gouda een broederhuis blijft naar Deventers en Zwols model, dan moet het geld eerst besteed worden aan de noodzakelijke levensbehoeften van de broeders, stellen de briefschrijvers. Daarna kan het geld bestemd worden voor het gebouw of voor renten. Zij zouden graag zien dat de broeders op een goede wijze tegemoet worden getreden. Als er iets valt aan te merken op de rector, moet dat bij de visitatie gemeld worden. De briefschrijvers horen niet anders dan dat hij trouw zijn plicht doet en voornamelijk bezig is met handarbeid. De Heilige-Geestmeesters hoeven niet bang te zijn dat hij zich geld of goederen zal toe-eigenen. Voor de afhandeling van deze kwestie vertrouwen de briefschrijvers op het oordeelsvermogen van de Heilige-Geestmeesters.

Secundaire literatuur:

- Taal 1960, tegenover p. 53 en 201 (facsimile en editie)

Notabilia dicta*Overgeleverd in:*

- Hs. Brussel, KB 8849-59, f. 212v-213r (korte versie)

Dit handschrift uit het Florenshuis bevat naast de liederen op f. 212v-213r ook enkele van Dirc van Herxens dicta: 'Notabilia quedam, que venerabilis pater Theodoricus Herxen notavit in quaternione suo.'

- Hs. Den Haag, KB 128 G 16, f. 230v-236v (lange versie)

Dit handschrift dat eveneens in bezit was van het Florenshuis heeft een uitgebreidere versie van de *Notabilia dicta*, hier aangeduid als 'Exercicia quedam domini Theodorici Herxen, que sunt inventa post mortem eius.' Het Haagse handschrift heeft 24 dicta die niet in het Brusselse te vinden zijn. Acht uitspraken komen letterlijk met elkaar overeen. Het Brusselse handschrift bevat ook enkele uitspraken die niet in het Haagse handschrift staan. De codex bevat naast de dicta het nagenoeg complete broederboek van het Florenshuis.

Datering:

De *Notabilia dicta* zijn gevonden na Dirc van Herxens dood, zoals het Haagse handschrift aangeeft. Wanneer hij begonnen is om de spreuken te noteren, is niet bekend.

Samenvatting inhoud:

De meeste dicta gaan over het vertrouwen op God, zonde en geduld. Enkele andere hebben concreet betrekking op de broeders. Zij worden eraan herinnerd dat de bloei van de gemeenschap vooral afhangt van hun eigen deugdzame levenswijze.

Secundaire literatuur:

- Knierim 1926, p. 103, 136-140 (bespreking van de tekst), 152-154 (over de handschriften) en 160-166 (editie naar het Haagse handschrift)
- Van Engen 1988b, p. 211-215 (Engelse vertaling van de editie van Knierim)
- Scheepsma 1996, p. 231-232 (over Den Haag, KB 128 G 16) en 237 (over Brussel, KB 8849-59)

BIJLAGE 2 HANDSCHRIFTBESCHRIJVINGEN¹**Leiden, UB BPL 2231**Dirc van Herxen, *Eerste Collatieboek*, eerste stuk (Mnl.)

Perkament – 149 f. – 250 x 177 mm. – Gaesdonck bij Goch, reguleren – ca. 1425–1450

Genese

Handschrift Leiden, UB BPL 2231 bestaat uit twee productie-eenheden: f. 4–146 met de hoofdtekst en f. 2–3 met de inhoudstafel.² Het gedeelte met de hoofdtekst is afgeschreven door kopiist a in de eerste helft van de vijftiende eeuw, mogelijk in het tweede of derde decennium. Het dubbelblad met de inhoudstafel is gekopieerd door kopiist b, vermoedelijk enige tijd later dan kopiist a. Kopiist b heeft in het gedeelte van kopiist a de rubricatie, foliëring en correcties aangebracht. Samen vormen de twee productie-eenheden één gebruikseenheid.³

Het handschrift heeft een bezittersmerk van de reguleren van Gaesdonck bij Goch (f. 3v: 'Item dit boeck hoert in dat regulier cloester in der Gaesdonck bi Goch'), geschreven door kopiist b. Een colofon ontbreekt. Op f. 145v staat onder de doxologie het apocriefe jaartal MCXC neergeschreven.⁴

Huidige binding

De codex heeft een crèmekleurige hoornen band uit de eerste jaren van de achttiende eeuw met kartonnen platkern.⁵ Op het voor- en achterplat is een groot bloemstempel aangebracht. Daaromheen zijn de lijnen van een rechthoek getrokken, met in de vier hoeken een klein bloemstempeltje. Op het rugtitelveld staat als titel vermeld 'Die Materie vanden Sonden' en op het bovenste veld zit een etiketje met daarop het cijfer 8, dat terugkomt op het papieren dekblad voorin.⁶

Als voorschutbladen fungeren een papieren dubbel- en enkelblad. Daarna komt een perkamenten enkelblad (f. 1) dat oorspronkelijk als dekblad heeft gefungeerd en een perkamenten dubbelblad (f. 2 en 3). Als achterschutbladen heeft het handschrift een papieren enkel- en dubbelblad. Daarvóór bevindt zich een perkamenten enkel- (f. 147) en dubbelblad (f. 148 en 149). F. 149 is oorspronkelijk dekblad geweest. Op f. 1v staan twee aantekeningen. Bovenaan staat 'Dat boeck vande sunden' en onderaan: 'Goch, leit 3 of 4 uiren van Bommel'.⁷ Links bovenaan f. 2v staat de handtekening van Balthasar Huydecoper. Deze heeft nog meer gebruikerssporen nagelaten: op f. 49v, 95r en 126r een bronverwijzing en verder heeft hij de kolomregels genummerd.

1 Voor deze bijlage ben ik veel dank verschuldigd aan dr. Erik Kwakkel (University of Victoria, Canada) die met mij het Leidse handschrift heeft doorgenomen en die mij ook met de Utrechtse handschriften heeft geholpen. Drs. Koert van der Horst (Utrecht) wil ik bedanken voor de uitgebreide handschriftbeschrijving van het Utrechtse handschrift.

2 De begrippen 'productie-eenheid' en 'gebruikseenheid' zijn geïntroduceerd door Erik Kwakkel (Kwakkel 1999, p. 28 en Kwakkel 2002, p. 4–5). Onder 'productie-eenheid' verstaat hij een groep katernen die bij de productie een materiële eenheid vormde en die in één gang is afgeschreven door een of meer teksthanden. Het eind van een productie-eenheid wordt gemarkeerd door een codicologische cesuur zoals het ontbreken van een custode of de overgang naar een andere teksthand. Met 'gebruikseenheid' doelt hij op de vorm waarin een productie-eenheid functioneert: zelfstandig of samengebonden met andere productie-eenheden.

3 Ik ga ervan uit dat het dubbelblad voorin later is toegevoegd, maar dat is moeilijk te bewijzen. Als het dubbelblad al tot het boek behoorde en later is volgeschreven, gaat het niet om twee productie-eenheden, maar slechts om katervulling; zie Kwakkel 2002, p. 5.

4 De Vreese 1927, p. 194–195. Een afbeelding hiervan is opgenomen in Van Beek 2007a, p. 34.

5 De Vreese 1927, p. 193.

6 Dit is het nummer van de veilingcatalogus van de collectie-Huydecoper; De Vreese 1927, p. 194.

7 Laatstgenoemde aantekening stamt volgens De Vreese 1927, p. 196 uit midden zestiende eeuw. Hij legt een link naar het klooster Sint-Pieterswiël te Zaltbommel, maar het is de vraag of dat op drie of vier uur afstand ligt. Maasbommel (boven Oss) lijkt eerder in aanmerking te komen – een suggestie waarvoor ik drs. Jan de Putter (Leiden) hartelijk dank.

In 1725 was het handschrift in bezit van Matthias Rover.⁸ Van 1729 tot 1779 was Balthasar Huydecoper de eigenaar. Na diens overlijden kwam het in bezit van Willem Straalman. In 1925 behoorde het toe aan een bloedverwante van Jhr. Six van Vromade en komt het voor in de veilingcatalogus van laatstgenoemde. In datzelfde jaar werd het aangekocht door de Leidse Universiteitsbibliotheek.

Productie-eenheden

I (f. 2-3): ca. 1425-1450

Katernen: Perkamenten dubbelblad. – Opmaak: 2 kolommen.

Handen: Kopiist *b* in hybrida.

Inhoud: f. 3v: Inhoudstafel.

II (f. 4-146): ca. 1425-1450

Katernen: De kwaliteit van het perkament is niet bijzonder goed. – Katernformule: 1-13^{iv} [107], 14ⁱⁱⁱⁱ [f. 109 is een enkelblad met kim] [114], 15-18^{iv} [146]. – Er zijn geen custoden aanwezig (alleen onderaan f. 19v is mogelijk een kleine rest hiervan te zien). In het derde, tiende, elfde, veertiende, vijftiende en achttiende katern zijn (resten van) katernsignaturen te zien. – Schriftspiegel: 198 x 134 mm. Opmaak: 2 kolommen, 40 regels. – Foliëring: In rood is een contemporaine foliëring aangebracht die telt van I tot CXLIII (f. 4-146). Later is met potlood een moderne foliëring aangebracht.

Handen: De hoofdtekst op f. 4r-145v is afgeschreven door kopiist *a* in *cursiva*. Opvallende aspecten aan het schrift van deze kopiist zijn het vlaggetje aan de *r* en het geprononceerde haarlijntje aan de *t*. De *h* heeft een opvallend lange stok en de *d* is plat met een lus naar links. Dat laatste is een aanwijzing voor een vroege *cursiva*. Tussen het begin en het einde van de hoofdtekst is verschil in penvoering waar te nemen: het schrift begint vrij spits en wordt op het eind steeds ronder. De gerubriceerde opschriften, de foliëring en de correcties zijn door kopiist *b* aangebracht in *hybrida*.

Decoratie: Er is nauwelijks verluchting aangebracht. Slechts de initiaal op f. 4r is enigszins versierd. In deze acht regels hoge blauwe *V* zijn in de schachten bloemornamenten aangebracht door ze in de kleur uit te sparen.

Inhoud: f. 4r-145v: Dirc van Herxen, *Eerste Collatieboek*, eerste stuk.

Utrecht, UB 3 L 6

Dirc van Herxen, *Eerste Collatieboek*, eerste en tweede stuk; Dirc van Herxen, traktaatjes over het Onze Vader en Ave Maria (Mnl.)

Papier – 197 f. – 297 x 215 mm. – Amersfoort, tertiariissen Sint-Agatha – 1445

Genese

Hs. Utrecht, UB 3 L 6 bevat twee productie-eenheden die door dezelfde kopiist vervaardigd zijn; het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek* begint namelijk met een nieuw katern en een nieuwe reeks katernsignaturen. Het schrift blijft door de twee productie-eenheden heen gelijkmatig. Waarschijnlijk zijn de twee delen niet lang na elkaar vervaardigd. Er zijn geen aanwijzingen dat de twee delen afzonderlijk van elkaar gefunctioneerd hebben, zodat we te maken hebben met één gebruikseenheid.

Het handschrift heeft op f. 1r een bezittersmerk van de tertiariissen van Sint-Agatha te Amersfoort: 'Dit boec hoert den besloten convent van Sunte Agathen tAmersfoort ende is dat boec der materien vanden utersten ende vanden sunden.' Op f. 195v is een colofon te vinden: 'Dit boec is gescreven int jaer ons Heren M CCCC ende XLV. Ende het is begonnen des manendages na midtvesten ende gheeyndet op Sunte Marien Magdalenen avont.' Hieruit blijkt dat het is geschreven tussen 8 maart en 21 juli 1445.⁹

⁸ Zie voor de achttiende-eeuwse bezitters de BNM en De Vreese 1927. De jaartallen die genoemd worden komen niet altijd met elkaar overeen. Volgens De Vreese was het handschrift in 1729 in bezit van Rover en de BNM geeft aan dat Huydecoper tot 1778 eigenaar was.

⁹ Van der Horst 1984, p. 222.

Huidige binding

De codex heeft nog zijn oorspronkelijke kalfslederen band en houten platten.¹⁰ Het voor- en achterplat is versierd met driedubbele filetlijnen, een ruitpatroon van eveneens driedubbele filetlijnen en messing strips. De twee messing sloten zijn nog aanwezig, maar de riempjes en haken ontbreken.

Zowel voor- als achterin bevat de codex perkamenten dekbladen, afkomstig van een elfde- of twaalfde-eeuws brevier, die oorspronkelijk tegen het voor- en achterplat geplakt zaten. Als voorschutbladen dienen f. I en 1, twee perkamenten enkelbladen. Het perkamenten dubbelblad achterin (f. 196-197) dient als achterschutblad.

In maart 1911 is het handschrift door de Universiteitsbibliotheek Utrecht gekocht van J.L.G. Gregory, in 1905 ingeschreven als student theologie aan de Universiteit Utrecht.

*Productie-eenheden***I (f. 2-105): 1445**

Katernen: Katernformule: 1^r [3], 2-4^v [33], 5-13^{iv} [105]. – Er zijn custoden aanwezig, maar sommige zijn weggesneden. Ook de katernsignaturen (a t/m m) zijn gedeeltelijk weggesneden. – Schriftspiegel: ca. 220 x 155 mm. Opmaak: 2 kolommen, 45-47 regels. – Foliëring: In rood is een contemporaine foliëring aangebracht die telt van I tot CII (f. 4-105). Met potlood is een moderne foliëring aangebracht (f. 1-105).

Handen: De tekst op f. 2r-105v is afgeschreven door één hand (*hybrida*, maar een onzuivere variant omdat af en toe lussen aan de stokken voorkomen). Ook de gerubriceerde opschriften en correcties zijn van dezelfde hand. Opvallende schriftkenmerken zijn de g met een strakke haal naar links, de v met een haaltje naar links, de vrij lange en mooi geronde stok van de d en de vlag van de lange s die ver naar rechts wordt doorgetrokken.

Decoratie: Op f. 4r bij het begin van de tekst van het *Eerste Collatieboek* is een zeven regels hoge initiaal aangebracht met rode versiering en rood penwerk dat uitloopt in de gehele linkermarge.

Inhoud: f. 2r: Inhoudstafel; f. 2v-3v: Leessleutel; f. 4r-105v: Dirc van Herxen, *Eerste Collatieboek*, eerste stuk.

II (f. 106r-195): 1445

Katernen: Katernformule: 14-23^{iv} [185], 24^v [195]. – Er zijn custoden aanwezig, maar sommige zijn weggesneden. Ook de katernsignaturen (a t/m l) zijn gedeeltelijk weggesneden. – Schriftspiegel: ca. 220 x 155 mm. Opmaak: 2 kolommen, 45-47 regels. – Foliëring: In rood is een contemporaine foliëring aangebracht die telt van CIII tot CXCII (f. 106-195). Met potlood is een moderne foliëring aangebracht (f. 106-197).

Handen: De tekst op f. 106r-195r is afgeschreven door één hand (*hybrida*, maar een onzuivere variant omdat af en toe lussen aan de stokken voorkomen). Ook de gerubriceerde opschriften en correcties zijn van dezelfde hand.

Decoratie: Op f. 106r, aan het begin van het tweede stuk van het *Eerste Collatieboek*, is een rode initiaal aangebracht met groene en grijze versiering en met penwerk tot halverwege de linkermarge. Deze initiaal is primitiever uitgevoerd dan die op f. 4r. De drie traktaatjes achterin (*Sunte Augustinus ghedachten*, dat gezien de vermelding in de leessleutel nog wel deel uitmaakt van het *Eerste Collatieboek*, en de twee traktaatjes over het Onze Vader en het Ave Maria van Dirc van Herxen die er niet bij horen) beginnen ook met een versierde initiaal (f. 179v: rood-blauwe initiaal met groene, rode en grijze versiering; f. 188r: rood met groene en grijze versiering en f. 192v: rode lombarde met groene en rode stippen en grijs/bruin penwerk). Deze initialen lijken eveneens aangebracht door een niet zeer bedreven verluchter. Op f. 188r is de initiaal ingeplakt over een al aangebrachte beginletter. Op f. 180r is ook nog een met groene, rode en grijze inkt versierde initiaal aangebracht met grijs penwerk.

Inhoud: f. 106r-187v: Dirc van Herxen, *Eerste Collatieboek*, tweede stuk; f. 187v-192v: Dirc van Herxen, traktaatje over het Onze Vader; f. 192v-195r: Dirc van Herxen, traktaatje over het Ave Maria.

¹⁰ De informatie van dit onderdeel is ontleend aan de (ongepubliceerde) uitgebreide handschriftbeschrijving van Van der Horst.

Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586)

Dirc van Herxen, Latijnse *collationale*; Dirc van Herxen, *De communi vita*; ?, *Remedia contra pericula circa canonem*; *Metra de morte et de beatissima virgine*; Gerardus Leodiensis, *Liber de preparacione cordis*.

Papier en perkament – 219 f. – 220 x 135 mm. – Frenswegen bij Nordhorn, regulieren – vijftiende eeuw

Genese

Handschrift Utrecht, UB 8 E 29 bestaat uit vijf productie-eenheden die door diverse kopiïsten zijn afgeschreven. Het Latijnse *collationale* maakt twee van de vijf productie-eenheden uit. Met elkaar vormen de vijf productie-eenheden één gebruikseenheid.

Het handschrift heeft op f. 2r een bezittersmerk van de regulieren van Frenswegen bij Nordhorn: 'Liber monasterii Nemoris beate Marie virginis prope Northorn ordinis canonicorum regularium'. Een colofon ontbreekt.

Huidige binding

De codex heeft nog zijn oorspronkelijke band van donkerbruin leer op houten platten. De koperen plaatjes van de sloten zijn zowel op het voor- als het achterplat nog aanwezig. De sluitriempjes zijn nog slechts gedeeltelijk aanwezig. Op het achterplat zitten vier koperen noppen waar het boek op rustte. Zowel de voor- als de achterzijde van de band is versierd met filetlijnen in kruis- en ruitvorm. Als leeshulp zijn drie klavieren aangebracht (reepjes rood leer die om de buitenzijde van het blad zijn bevestigd) op f. 14, 142 en 168. Zij markeren het begin van het eerste boek van het Latijnse *collationale* en het begin van het eerste en tweede stuk (resp. het *temporale* en het *sanctorale*) van het tweede boek.

Het handschrift heeft geen achterschutbladen. Wel is aan de lijmresten te zien dat het achterste blad van de laatste productie-eenheid (f. 219) als zodanig heeft gefunctioneerd. Dat betekende wel dat de tekst op f. 219v niet meer te lezen was. Als voorschutbladen fungeren twee perkamenten dubbelbladen. Het buitenste dubbelblad is met de rectozijde van de linkerhelft tegen het voorplat geplakt. De huidige foliëring begint pas op het tweede dubbelblad. Deze twee dubbelbladen bevatten het bezittersmerk en een inhoudsopgave van het handschrift. De inhoudsopgave op f. 3v luidt als volgt:

'In hoc volumine continent

Instructio religiosorum ex dictis doctorum

Dicta doctorum de quibusdam festis et sanctis

Remedia contra pericula circa canonem

Metra de morte et de beatissima virgine

De communi vita'

Vóór de *Remedia* en de *Metra* staat een b, en vóór *De communi vita* een a, wat wil zeggen dat het laatste traktaatje vóór de *Remedia* en de *Metra* komt. Achter het woord 'continent' is echter ook een a in superscript aangebracht, wat erop lijkt dat *De communi vita* als eerste tekst van het handschrift beschouwd zou moeten worden. In de inhoudsopgave is overigens de laatste tekst in het handschrift (*Liber de preparacione cordis*) niet opgenomen.

Op f. 3v staat onder de inhoudsopgave van het handschrift een opmerking over de auteur van het eerstvolgende traktaat: 'Nota quod sequentem tractatum sive materias sequentes compilavit in unum venerabilis et devotus pater dominus Theodericus de Herxen, natus de prope Wyndesym, secundus rector domus clericorum in Zwollis. In quo aperte relucet cuius spiritus et quante scientie fuerit. Cuius animus requiescat in pace. Amen.' Gezien het feit dat Dirc van Herxen op 21 maart 1457 is overleden, moet deze aantekening pas daarna zijn aangebracht.

Na de opheffing van het klooster kwam het handschrift waarschijnlijk in het bezit van de Zwolse Ph. A. Heerkens.¹¹ A.M. Ledebor kreeg het hierna in bezit en na zijn dood werd het door de Utrechtse UB aangekocht.

¹¹ Stahl 1994, p. 203.

Productie-eenheden

I (f. 0-3): ?

Katernen: Perkamenten dubbelbladen van slechte kwaliteit. – Katernformule: 1ⁱⁱ [3]. – Foliëring: geen contemporaine, alleen een moderne potloodfoliëring die begint met f. 1r op de rectozijde van de linkerhelft van het tweede dubbelblad.

Handen: Het bezittersmerk, de inhoudsopgave en de aantekening over Dirc van Herxen zijn door drie verschillende handen genoteerd.

Inhoud: f. 1r: bezittermerk; f. 3v: inhoudsopgave van het handschrift plus aantekening over de auteur van het Latijnse *collationale*.

II (f. 4-13): ?

Katernen: Materiaal: papier, in het hart van het katern verstevigd met perkamenten strookje. – Katernformule: 2^v [4-13]. – Schriftspiegel 150 x 101 mm. Opmaak: 2 kolommen, 28 regels. – Foliëring: geen contemporaine, alleen moderne potloodfoliëring.

Handen: De tekst in deze productie-eenheid is door één hand in hybrida afgeschreven met een vrij dikke pen. Op f. 13v onderaan is door een andere hand in rode inkt de titel van de tekst in de volgende productie-eenheid aangebracht: 'Incipit liber de instructione religiosorum ex diversis doctorum dictis excerptus'.

Inhoud: f. 4r-4v: inhoudstafel van het Latijnse *collationale*; f. 5r-13r: leesleutel voor het *temporale* en het *sanc-torale*.

III (f. 14-141): ?

Katernen: Alleen het buitenste dubbelblad van het eerste katern van deze productie-eenheid is van perkament; voor het overige zijn de katernen van papier vervaardigd. Steeds is in het hart van de katernen een perkamenten strookje ter versteviging bevestigd. – Katernformule: 3-14^v [133], 15^{iv} [141]. – Door de hele productie-eenheid zijn custoden aangebracht, behalve aan het eind van katern 15. Katernsignaturen zijn in elk katern aanwezig. – Schriftspiegel: 151 x 101 mm. Opmaak: 1 kolom, plm. 30 regels. (Aan het eind van de productie-eenheid wordt het aantal regels per blad beduidend kleiner.) – Foliëring: geen contemporaine, alleen moderne potloodfoliëring.

Handen: De hoofdtekst is gekopieerd in hybrida (in het begin komen wel wat lussen voor). Op f. 58r onderaan is een gedeelte door een andere hand neergeschreven (veel lussen, een andere x en een geprononceerd haarlijntje bij de t). De ductus van het schrift is erg veranderlijk: hoe verder de tekst vordert, des te grover wordt het schrift en des te minder regels per blad.

Alleen op f. 14r staan twee gerubriceerde opschriften. De overige opschriften zijn in bruine inkt met rode onderstreping aangebracht. Elke nieuwe rubriek begint met een twee tot drie regels hoge initialiaal. Door de hele tekst heen zijn rode paragraaftekens aangebracht en zijn hoofdletters geaccentueerd. Namen van bronnen en autoriteiten zijn onderstreept.

De productie-eenheid bevat veel kleine aantekeningen in de marge: correcties, nota-tekens, de vindplaats van een citaat of trefwoorden. Soms zijn ze met rood aangebracht (f. 23r-v). De aantekeningen zijn door diverse handen aangebracht. Regelmatig terugkerend is een fijne hand met zwarte inkt en een grovere hand die trefwoorden geeft. In dit laatste geval lijkt de kopiist van de hoofdtekst te herkennen. Enkele keren wordt ook de liturgische gelegenheid aangegeven: f. 73r ('In die sancti Michaelis archangeli'), f. 91r ('In dominica secunda in quadragesima de muliere Chananea'), f. 113v ('De festo Petri et Pauli') en f. 133r ('De quadragesima').

Decoratie: De initialiaal op f. 14r is versierd. Hij is aangebracht met rode inkt waarin enkele kleine motiefjes zijn uitgespaard. Eromheen is met paarse inkt fijnzinnig penwerk aangebracht dat doorloopt langs de gehele linkermarge tot in de marge onderaan.

Inhoud: f. 14r-141r: Latijnse *collationale*, eerste boek (*Instructio religiosorum ex dictis doctorum*)

IV (f. 142-215): ?

Katernen: Materiaal: papier. In het hart van de katernen is ter versteviging een perkamenten strookje aangebracht. – Katernformule: 16-21^v [201], 22^{vii} [215]. – Aan het eind van katern 18, 19, 20 en 21 staat een custode. De productie-eenheid begint met een nieuwe reeks katernsignaturen. – Schriftspiegel: 150 x 105

mm. (Katern 22 is rommelig, f. 202v, 205v en 215r-v zijn leeg en vanaf f. 206r is de schrijfspiegel afwijkend.) Opmaak: 1 kolom, plm. 38 regels. – Folieëring: geen contemporaine, alleen moderne potloodfolieëring.

Handen: De hoofdtekst begint met een *cursiva*, maar al spoedig (op f. 142v onderaan) wordt deze door een andere hand in hybrida overgenomen. Het traktaatje *De communi vita* is ook door deze hand afgeschreven. De *Remediis* en de gedichten zijn van een andere hand. In deze productie-eenheid hebben de rubrieken wel allemaal een rood opschrift. *De communi vita* heeft dat niet, evenals de *Remediis* en de gedichten.

Ook hier zijn in de marges aantekeningen te vinden van diverse handen: correcties, uitgeschreven afkortingen, boektitels en nota-tekens. Ook hier is het fijne handje met de zwarte inkt te zien dat ook in productie-eenheid III aantekeningen in de marge heeft aangebracht. Op f. 182v-190v staan in de ondermarge enkele opmerkingen over de volgorde van de folia.

Decoratie: De initiaal op f. 142r is versierd in dezelfde stijl als de initiaal in productie-eenheid III. Ook hier is een rode initiaal met uitgespaarde motiefjes en paars penwerk tot in de ondermarge.

Inhoud: f. 142r-200v: Latijnse *collationale*, tweede boek (*Dicta doctorum de quibusdam festis et sanctis*); f. 201r-205r: *De communi vita*; f. 206r-212r: *Remedia contra pericula circa canonem*; f. 212v-214r: *Metra de morte*; f. 214r-v: *Metra de beatissima virgine*.

V (f. 216-219):?

Katernen: Materiaal: perkament. – Katernformule: 23ⁱⁱ [219]. – Geen custoden of katernsignaturen. – Schrijfspiegel: 143 x 93 mm. Opmaak: 1 kolom, plm. 30 regels. – Folieëring: geen contemporaine, alleen moderne potloodfolieëring.

Handen: De tekst is door één hand afgeschreven; mogelijk is het gerubriceerde opschrift van een andere hand. In de marges zijn enkele correcties aangebracht.

Decoratie: Op f. 216 bevindt zich een zes regels hoge rode initiaal waarvan de versiering tamelijk primitief aandoet.

Inhoud: f. 216r-219v: Gerardus Leodiensis, *Liber de preparacione cordis*.

Brussel, KB IV 124

Dirc van Herxen, Latijnse *Collationale*

Perkament – 2 banden; 144 en 85 f. – 253 x 180 mm; 252 x 178 mm. – Zwolle, Gregoriushuis, broeders van het gemene leven? – ca. 1450-60

Genese

Handschrift Brussel, KB IV 124 bestaat uit twee productie-eenheden, die in twee banden als twee gebruikseenheden functioneren. Zij zijn door één kopiist afgeschreven.

Het handschrift bevat geen bezittersmerk of colofon. De heiligenkalender die achterin band 2 is opgenomen, bevat een aanwijzing voor de bezitters. Hier staat 'Gregorii pape beatissimi patroni nostri'.¹² Gregorius komt vrijwel alleen als patroon van broederhuizen voor, en wel in Deventer, Zwolle, Groningen, Harderwijk en Nijmegen. Uit de verzorgde en royale uitvoering zou afgeleid kunnen worden dat de eigenaars het als een dierbaar monument beschouwden. In dat geval zou Zwolle veel kans maken als bezitter.

Huidige binding

De twee delen van het handschrift zijn gebonden in een negentiende-eeuwse kartonnen band met lederen rug en hoeken.¹³

In beide banden is tegen het voorschutblad, dat een *ex-libris* heeft van Edouard Rouveyre uit Parijs, een papieren dubbelblad geplakt. Op het papieren dubbelblad dat in beide gevallen tegen het achterschutblad is geplakt, staat een aantekening en een *ex-libris* van dr. Bonnejoy. In band 1 bevindt zich voorin ook nog een perkamenten dubbelblad met enkele aantekeningen.

¹² Aanwinsten 1969, nr. 67, p. 83 en *Tentoonstellingscatalogus Thomas a Kempis 1971*, p. 11.

¹³ Aanwinsten 1969, nr. 67, p. 82 en *Tentoonstellingscatalogus Thomas a Kempis 1971*, p. 10.

Op diverse plaatsen in het handschrift mist de contemporaine foliëring enkele nummers; hier ontbreken enkel- of dubbelbladen. Aan het eind van band 2 moeten nog zo'n twintig bladen hebben gezeten, gezien het feit dat in de leessleutel voor het *sanctorale* op f. 84 naar deze folia wordt verwezen.

Het handschrift is in 1961 door antiquariaat Moorthamers te Brussel verkocht aan de KB aldaar.¹⁴

Productie-eenheden

I (f. 1-144): ca. 1450-60

Katernen: Perkament van goede kwaliteit (wel wat gaatjes en dichtgenaaide scheurtjes). – Katernformule: 1^{iv} [10], 2^{iv+1} (er ontbreekt een blad tussen f. 13 en 14) [17], 3-16^{iv} [129], 17-18ⁱⁱⁱ (tussen f. 134 en 135 gaat de contemporaine foliëring van CXXXVIII naar CXXXVII: ontbreken hier twee bladen?) [141], 19¹⁺¹ [144]. – Custoden ontbreken; wel zijn (resten van) katernsignaturen te zien. – Schriftspiegel: 173 x 117 mm. Opmaak: 1 kolom, plm. 42 regels. – Foliëring: contemporaine foliëring I t/m CXLIII, f. 31-141r van de moderne potloodfoliëring die loopt van 1 t/m 144.

Handen: *Hybrida* (schriftkenmerken: d heeft puntje aan de stok dat naar rechts buigt; haarlijntjes aan p, t en b). Er is een zeker verschil in *ductus*, net name in een aantal excerpten dat aan het eind van een rubriek is neergeschreven, en die daarom waarschijnlijk latere toevoegingen zijn (zie de exemplen op f. 8r, 10r-v en 13r). (Misschien zijn enkele bijgeschreven excerpten van een andere hand? Zie f. 78r, 99v en 137r.) De leessleutel op f. 142r-143v is met een grovere pen geschreven. De rubricatie is van dezelfde hand. De rubrieken hebben een rood opschrift, evenals de exemplen. De bronvermeldingen die erbij staan, zijn soms ook met rode inkt aangebracht. Soms is ook binnen een rubriek een gerubriceerd opschrift te zien; op f. 23r staan wel zeven van zulke opschriften in de tekst en een in de marge.

In de marge staan verder regelmatig trefwoorden genoteerd, exemplen kunnen worden aangeduid, diverse malen wordt verwezen naar een andere rubriek (zie f. 35r, 46r, 81r, 54r, 70v). Bij de rubrieken over de hoofdzonden staat in rood aangegeven waar de remedies tegen de hoofdzonden beginnen.

Decoratie: Op f. 3r is een zeven regels hoge eenvoudige initiaal aangebracht met blauwe inkt met een uitgespaard motief.

Inhoud: f. 31-141v: Latijnse *collationale*, eerste boek; f. 142r-143v: leessleutel voor het *temporale*.

II (f. 1-85): ca. 1450-1460

Katernen: Perkament van goede kwaliteit (wel wat gaatjes en dichtgenaaide scheurtjes). – Katernformule: 1-2ⁱⁱ [8], (tussen katern 2 en 3 ontbreken contemporaine foliëring VII en VIII), 3-5^{iv} [32], 6^{iv+1} (tussen f. 37 en 38 ontbreekt het blad met de contemporaine foliëring XXXVIII) [39], 7^{iv} [47], 8^{iv+ii} [51] (in het hart van het katern ontbreken twee dubbelbladen met contemporaine foliëring LI, LII, LIII en LIV), 9-12^{iv} [83], 13ⁱ [85]. – Geen custoden aanwezig, maar wel enkele katernsignaturen (opvallend dat katern 10 met een nieuwe reeks begint). – Schriftspiegel: plm. 172 x 115 mm. Opmaak: 1 kolom, 42 regels. – Foliëring: zowel contemporaine (I t/m LXXXVIII) als moderne potloodfoliëring.

Handen: Dezelfde *hybrida*hand als in band 1. Ook hier is de rubricatie van dezelfde hand. Vrijwel alle rubrieken hebben een gerubriceerd opschrift, en ook binnen een rubriek zijn deze soms aangebracht (vgl. de rubriek over Gregorius, waar de diverse onderdelen van zijn leven in rood zijn vermeld en de rubriek over Pasen).

In de marge zijn enkele correcties of bronvermeldingen te vinden.

Decoratie: Op f. 3r is een eenvoudige zes regels hoge initiaal aangebracht in dezelfde stijl als die van band 1. Bij diverse rubrieken is eveneens een blauwe initiaal aangebracht: bij die over Gregorius (f. 14r), Pinksteren (f. 31r), Maria-Visitatie (f. 39r), Maria-Hemelvaart (f. 41r) en Hiëronymus (f. 51v). Alleen de initiaal bij Gregorius is ook versierd.

Inhoud: f. 31-83v: Latijnse *collationale*, tweede boek; f. 84r-v: heiligenkalender.

BIJLAGE 3 PARALLELE GEDEELTEN UIT HET EERSTE COLLATIEBOEK IN ANDERE
HANDSCHRIFTEN¹

Tekstgedeelte	U/L	Andere hss.	Inhoud	Bezitters/datering
Excerpt over de hellepijn uit een brief Bernardus van Clairvaux (<i>Instructio sacerdotis</i>)	U: f. 33r L: f. 45v-46r	Nijmegen, RAN CC 18, f. 166r-v	Preken van Bernardus van Clairvaux; Mnl. vert. van <i>De pugna spirituali</i> ; vite van Elisabeth van Hongarije	Nijmegen, teriarissen Groesbeekhof of pseudo-Bernardus, Hessenberg, 2 ^e helft 15 ^e eeuw
Tekst over de hemeelse vreugden met citaten van verschillende autoriteiten	U: f. 45r-50r L: 62r-69r	Nijmegen, UB 188, f. 152v-158r	Mnl. vert. van pseudo-Bernardus, <i>De ordine vitae</i> ; Mnl. vert. van Richard van Sint-Victor, <i>Explicatio in Cantica canticorum</i> ; Johannes Brinkerinck, <i>collaties</i> ; <i>Vander achtersprake</i> ; Mnl. vert. van Humbertus van Romans, <i>Epistola de tribus votis</i> ; Bernardus van Clairvaux, <i>Sermoen vander ghebuerten ons Heren</i> ; Mnl. vert. van Mechtild von Hackeborn, <i>Liber specialis gratiae</i> ; <i>Exempel van eenre gueder vrouwen</i>	Arnhem, regularissen van Sint-Paulus en Sint-Agnes, 2 ^e helft 15 ^e eeuw
Preek van pseudo-Augustinus over de drie tabernakelen (<i>De triplici habitaculo</i>)	U: f. 50r-51v L: f. 69r-71v	Brugge, GS 197-122, f. 198r-200v	Homilieënverzameling	Moerkerke bij Brugge, regularissen Sint-Elisabeth, 1528

1 De gegevens van deze tabel zijn ontleend aan een ongepubliceerd overzicht van J. Deschamps, het *Repertorium van Middelnederlandse preken*, Stooker en Verbeij 1997 en de BNM. De volgende handschriften zijn in het *Repertorium van Middelnederlandse preken* opgenomen: Amsterdam, UB I G 47 (dl. 4, p. 52-86); Brugge, GS 197-122 (dl. 4, p. 360-365); Brussel, KB IV 178 (dl. 1, p. 699-700 en dl. 4, p. 534-535); Den Haag, KB 75 E 12 (dl. 2, p. 938-956 en dl. 5, p. 44-46); Gent, KANTL 9 (dl. 5, p. 224-228); Leiden, UB BPL 3477 (dl. 6, p. 10-24); Leiden, UB Ltk. 251 (dl. 2, p. 1279-1285 en dl. 6, p. 29-30); Leiden, UB Ltk. 336 (dl. 2, p. 1328-1352 en dl. 6, p. 39-42); Leiden, UB Ltk. 1874 (dl. 2, p. 1367-1379 en dl. 6, p. 47-49); Nijmegen, RAN CC 18 (dl. 6, p. 118-123); Nijmegen, UB 188 (dl. 6, p. 162-163); Utrecht, MCC BMH 77 (dl. 6, p. 394-399); Wenen, ÖNB Cod. 15416 (dl. 6, p. 504-510). Het *Repertorium* verwijst ook, indien aanwezig, naar vindplaatsen in Stooker en Verbeij 1997. Voor hs. Utrecht, MCC BMH SJ 92, zie Stooker en Verbeij 1997, dl. 2, p. 20 (nr. 38). Parallellen met hs. Amsterdam, I G 47 zijn in deze tabel niet vermeld, omdat het hier waarschijnlijk om een andere vertaling gaat. Ik laat hier twee handschriften buiten beschouwing die Deschamps wel in zijn ongepubliceerde overzicht met bronnen noemt, maar die ik niet heb kunnen traceren. Het betreft Essen, Archiv der Münsterkirche, zonder signatuur (waarvan f. 175v-227r overeen zouden komen met 179r-187v van U) en Leiden, UB Ltk. 1756 (waarvan f. 195r-197r, 197r en 248v-250r overeen zouden komen met f. 117v-119r, 117v en 116v-117v van U). Met dit laatste handschrift bedoelde Deschamps waarschijnlijk Leiden, UB Ltk. 1874, omdat dat op de bewuste folia parallellen met het *Eerste Collatieboek* bevat. Hs. Nijmegen, RAN CC 18 komt in de secundaire literatuur overigens voor onder de oude signatuur (Nijmegen, GA Oud Archief XIV 3 en GA I a 18). Deschamps 1959, p. 189, n. 9 geeft aan dat hs. Leiden, UB Ltk. 336, f. 224r-226v (een preek op naam van Augustinus over de barmhartigheid) ook een excerpt uit het *Eerste Collatieboek* zou zijn. Ik heb deze preek voorsnog niet kunnen traceren in L en/of U.

Tekstgedeelte	U/L	Andere hss.	Inhoud	Bezitters/datering
		Den Haag, KB 75 E 12, f. 138r-140v	Homilieënverzameling (zomerstuk)	Deinze, regularissen Sint-Margaretha, 1467
		Gent, KANTL 9, f. 221v-224r	Mnl. vert. van Thomas van Cantimpré, <i>Bonum uni- versale de apibus</i> ; preken van o.a. Beda, Augustinus en Johannes Chrysostomus	Haarlem, tertiariissen Sint-Maria Magdale- na, 1510
		Leiden, UB Ltk. 251, f. 256v-260r	<i>Lectionarium</i>	2 ^e helft 15 ^e eeuw, Vlaanderen?
		Leiden, UB Ltk. 336, f. 88r-90v	Homilieënverzameling	Leiden, dominicanes- nessen Sint-Maria Magdalena, 1533-1534
		Leiden, UB Ltk. 1874, f. 100r-101v	Homilieënverzameling	2 ^e helft 15 ^e eeuw
		Utrecht, MCC BMH 77, f. 156r- 159r	Homilieënverzameling (zomerstuk)	Weesp, tertiariissen Oude Convent, 1493
Brief van Bernar- dus van Clairvaux (<i>Epistola ex persona Eliae monachi ad parentes suos</i>)	U: f. 67v-68v L: f. 93v-94v	Nijmegen, RAN CC 18, f. 166v- 167v	Preken van Bernardus van Clairvaux; Mnl. vert. van pseudo-Bernardus, <i>De pugna spirituali</i> ; vite van Elisabeth van Hongarije	zie boven
Preek van pseudo- Augustinus over lichtvaardig oor- deel (<i>Sermones supposititii</i>)	U: f. 103v-104r L: f. 142v-143v	Brugge, GS 197- 122, f. 191r-192v	Homilieënverzameling	zie boven
		Gent, KANTL 9, f. 196v-197v	Mnl. vert van Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i> ; preken van o.a. Beda, Augustinus en Johan- nes Chrysostomus	zie boven
		Leiden, UB Ltk. 251, f. 238r-239v	<i>Lectionarium</i>	zie boven
		Leiden, UB Ltk. 336, f. 56r-57v	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB Ltk. 1874, f. 81r-81v	Homilieënverzameling	zie boven
		Utrecht, MCC BMH 77, f. 148r- 149r	Homilieënverzameling (zomerstuk)	zie boven

Tekstgedeelte	U/L	Andere hss.	Inhoud	Bezitters/datering
		Wenen, ÖNB Cod. 15416, f. 213v-214v	Homilieënverzameling	Herent bij Leuven, regulieren Sint-Maria, vóór 1545
Preek van pseudo-Augustinus over aalmoezen (<i>Sermoes suppositiui</i>)	U: f. 116v-117v f. 227r-228v	Leiden, UB Ltk. 336, f. 227r-228v	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB Ltk. 1874, f. 248v-250v	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB BPL 3477, f. 229r-232v	Homilieënverzameling	Brussel, regulieren Groenendaal?, laatste kwart 15 ^e eeuw
		Utrecht, MCC BMH 77, f. 130v-132v	Homilieënverzameling (zomerstuk)	zie boven
		Wenen, ÖNB Cod. 15416, f. 157r-158r	Homilieënverzameling	zie boven
Exempel over een tuinman (<i>Vitaspatrum</i>)	U: f. 117v	Leiden, UB Ltk. 1874, f. 197r	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB BPL 3477, f. 112r-113r	Homilieënverzameling	zie boven
		Wenen, ÖNB Cod. 15416, f. 112r-v	Homilieënverzameling	zie boven
Preek van Johannes Chrysostomus over aalmoezen (<i>Homiliae in epist. ad Hebraeos</i>)	U: f. 117v-119r	Brussel, KB IV 178, f. 97r-103v	Mnl. vert. van <i>Tractatus de interiori domo seu de conscientia aedificanda</i> ; Mnl. vert. van gedeelten uit Augustinus, <i>Enarrationes in psalmos</i> ; Mnl. vert. van gedeelten uit Thomas van Kempen, <i>Imitatio Christi</i> ; Mnl. vert. van <i>Speculum peccatoris</i> ; Boexcken vander edelre doecht der verduldicheit	1500-1600
		Leiden, UB Ltk. 336, f. 180r-182r	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB Ltk. 1874, f. 195r-197r	Homilieënverzameling	zie boven
		Leiden, UB BPL 3477, f. 107v-112r	Homilieënverzameling	zie boven

Tekstgedeelte	U/L	Andere hss.	Inhoud	Bezitters/datering
		Wenen, ÖNB Cod. 15416, f. 110v-112r	Homilieënverzameling	zie boven
Exempel over het geven van aalmoeden (Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>)	U: f. 119r-v	Leiden, Ltk. 1874, f. 250r-v	Homilieënverzameling	zie boven
Preek van Bernardus van Clairvaux over de zeven graden van gehoorzaamheid (<i>Sermones de diversis</i>)	U: f. 147v-148v	Nijmegen, RAN CC 18, f. 161v-163v	Preken van Bernardus van Clairvaux; Mnl. vert. van pseudo-Bernardus, <i>De pugna spirituali</i> ; vite van Elisabeth van Hongarije	zie boven
Brief van pseudo-Hiëronymus (<i>Epistola ad Celantiam</i>)	U: f. 172r-177r	Utrecht, MCC BMH S] 92, f. 61r-75r	Teksten van Hiëronymus en Johannes Chrysostomus	Amsterdam, augustijnen Sint-Maria Magdalena?, 1470-1480

BIJLAGE 4 EDITIE VAN DE LEESLEUTEL IN HANDSCHRIFT U

Kritische editie van de leesleutel in handschrift Utrecht, UB 3 L 6, f. 2v-3v¹

«f. 2v, kol. 1»

Hier volgt een tafel wat materien gheliken op sonnendage ende hoechtijde te lesen

Opten eersten sonnendach inden advent

Vander advent ons Heren

Hoe swaer sunde is

Van bereidinge tegen ons Heren tocoemst

Van quade der gulsicheit

Van quade der onkuyscheit

Van quade des toerns ende des nijts

Des anderen sonnendages

Vanden ordel

Vanden Woerden Godes

Van mynne ons evenmensen

Van versmadenisse der werelt

Des derden sonnendages

Van hoverdien

Van costelen ende oetmoedigen clederen

Van onderlinger vermaninghe

¹ Zie de verantwoording voorin dit boek voor de gehanteerde editieprincipes. In deze editie heb ik alle liturgische gelegenheden onderstreept, maar in U zelf zijn deze niet allemaal gerubriceerd. Ook heb ik voor de overzichtelijkheid de rubrieken die bij de onderscheiden dagen horen, steeds onder de desbetreffende dag neergezet. Dat is in het handschrift ook niet steeds het geval. Waar soms een paragraafteken staat als markeringssteken, heb ik dat gehandhaafd.

Van bereidinge tegens ons Heren toecoemst

Des vierden sonnendaghes

Van discipline goeder zeden

Van ghebede

Van oetmoedicheit

Van bereidinge tegens ons Heren toecoemst

Opten Kersdach

Vander hoechtijt

Van goeden wille LI

Van oetmoedicheit

Vander kuyscheit

Op Sunte Stevens dach

Vanden heilige

Van mynne ons even menschen

Van verduidicheit

Vander hoechtijt der ghebuerte

Op Sunte Johans dach

Vanden heilige

Van kuyscheit CLIII

Vander hoechtijt der ghebuerte

Op Alre kijnder dach

Vanden daghe

Van ons Heren vlien in Egipten

Vander hoechtijt der gebuerten ons Heren

Opten sonnendach bynnen der octaven

Van onses Heren ghebuerte

Opten jaersdach

Vander hoechtijt

Vanden achte dagen

Op dertiendach

Vander hoechtijt

Opten sonnendach bynnen der octaven

Van onses Heren doepsel

Vander oetmoedicheit

Vander gehoersamheit

Des eersten sonnendach na dertiendach

Van discipline goeder zeeden CXXI

Vanden ouders om God te laten LXV

Vanden heiligen dach te vieren CLXXV

Van ghehoersamheit

Des anderen sonnendaghes

Vander echtschap CLXVII

«f. 2v, kol. 2»

Van bekennynge ons selfs I

Van ghehoersamheit

Des derden sonnendaghes

Van sommigen gemenen oefenynghe CXXIX

Vander biecht

Van vrede

Van oetmoedicheit

Des sonnendaghes in LXX

Van dwasen ordel te scuwen

Van quade der traechheit LXXXVII

Des sonnendaghes in LX

Vanden Woerden Godes

Van quader geselschap te scuwen

Van verduldicheit

Vander ghiericheit

Des sonnendages in L

Vander mynnen Godes CXXXI

Vanden liden ons Heren

Van ghebede

Van quade der gulsicheit

Opten Asschel woensdach

Van penitencien ende berou CIII

Opten eersten sonnendach inder vasten

Van bekenninghe ons selfs

Van penitencien CVIII

Van becoringe LVI

Vander vastentijt

Des anderen sonnendach inder vasten

Van ghebede CXXV

Van quade der onkuyscheit

Van becoringhe

Des derden sonnendages

Vander biecht

Van verduldicheit

Vanden Woerde Godes

Vander ghiericheit

Des vierden sonnendages

Vanden X geboden

Van voldoen in penitencien CXIII

Vanden ewigen leven

Des sonnendages voer Palmen

Van ons Heren passie

Vander verduldicheit

Opten Palmdach

Vanden dage

Vander passien ons Heren

Van oetmoedicheit

Van verduldicheit

Opten Paesch dach

Vander hoechtijt

¶ Des manendages

Vander hoechtijt

Van berispinge

Van aelmisse

¶ Des dinxdages

Vander hoechtijt

Vanden rike der hemelen

Van vrede CLX

Van verduldicheit

¶ Des woensdages

Vander hoechtijt

Vanden rike der hemelen

«f. 3r, kol. 1»

Van werke der hande

Van verduuldicheit

Op die octave van Paesscen

Vander hoechtijt

Van versmadenisse der werelt CXXXV

Van vrede

Van verduuldicheit

Des anderen sonnendages na Paesschen

Van verduuldicheit

Van gehoersamheit

Des III sonnendages

Van gehoersamheit

Van quade der gulsicheit

Van verduuldicheit CXLVII

Vanden rike der hemelen

Des IIII sonnendages

Van spreken CXXIII

Vanden Woerde Godes

Hoe swaer dat sunde is LXXVIII

Des V sonnendages

Van ghebede

Van werke der barmherticheit

Op onses Heren hemelvaert

Vander hoechtijt

Des sonnendages bynnen der octaven

Vander hoechtijt

Vanden ewighen leven XL

Opten Pinxter dach

Vander hoechtijt

¶ Des manendages

Van der hoechtijt

Vanden oerdel Godes XVIII

¶ Des dinxdages

Vander oetmoedicheit

Vander hoechtijt

Van ghehoersamheit

Vanden ewighen leven

¶ Des woensdaghes

Hoe swaer sunde is

Van discipline goeder zeden CXXI

Op die octave van Pinxteren

Van drien tabernaculen LXVII

Op des heiligen Sacraments dach

Vander hoechtijt

Des eersten sonnendachs daer na

Van quade der gulsicheit LXXXI

Vander mynnen

Van quade der ghiericheit LXXXV

Van costelen clederen

Van pinen der hellen

Des anderen sonnendaghes

Van quade der onkuyscheit LXXXIII

Van hoverdien
 Van ghiericheit
Des derden sonnendages
 Van penitencien
 Van oetmoedicheit
Des IIII sonnendaghes
 Van dwasen oerdel te scuwen XCIX
 Van verduldicheit
 Vanden rike Godes
Des vijften sonnendaghes
 Van versmadenisse der werelt
 Vanden Woerde Godes XLIX
Des VI sonnendages
 Van quade des toerns LXXXIX

†f. 3r, kol.2.‡
 Van quade der nydicheit XCI
Des VII sonnendages
 Van danckaerheit CXXV
Des VIII sonnendaghes
 Van costelen clederen LXVII
 Van pinen der hellen
Des negenden sonnendaghes
 Van aelmissen CXIII
 Vanden oerdel
Des tienden sonnendages
 Vanden dode IX
Des XI sonnendages
 Vanden dode
Des XII sonnendach
 Van quader geselschap te scuwen LX
Des XIII sonnendages
 Van mynne ons even menschen CXXXIII
Des XIIIII sonnendages
 Vander biecht CIX
Des XV sonnendaghes
 Vander biecht
Des XVI sonnendages
 Van traechheit
 Van verduldicheit
Des XVII sonnendages
 Van hoverdien XCII
Des XVIII sonnendages
 Van Duytsche boeken CLXIII
Des XIX
 Van werke der hande LXXIII
Des XX
 Van pinen der hellen XXIII
Des XXI
 Van becoringe
Des XXII
 Van quade des achterclaps XCVII
Des XXIII

Hoe salich is jongen luden hen te Gode te keren LXXVI

Vanden heiligen

Op Sunte Andries dach

Vanden heilige

Vander gehoersamheit

Op Sunte Nicolaes dach

Vander aelmisse

Vander kuyscheit

Op Onser Vrouwen Concepcio

Vander hoechtijt

Op Sunte Thomas dach

Vanden goeden wille

Op Sunte Poncianus dach

Van Sunte Pauwel den eersten heremite

Op Sunte Anthonius dach

Van hem

Op Sancta Agnieten dach

Van hoer

Vander kuyscheit

Op Sunte Vincencius dach

Van hem

Op Sunte Pauwels bekeringhe

Vanden dage

Van penitencien

Op Onser Vrouwen Lichtmisse

Vander hoechtijt

Johannes Elemosinarij

Sijn leven

«f. 3v, kol.1»

Op Sunte Agathen dach

Van hoer

Op Sunte Peters dach ad cathedram

Van verduldicheit

Op Sunte Matheus dach

Vanden pinen der hellen

Op Sunte Gregorius dach

Van hem

Op Onser Vrouwen Annunciacio

Vander hoechtijt

Op Sunte Ambrosius dach

Van hem

Op Sunte Philips ende Jacobs dach

Vanden rike der hemelen

Op des Heiligen Cruus dach

Vanden Woerde Godes

Vander kuyscheit

Op Sunte Pancracius dach

Vanden heiligen Nero et Achillo

Item Sunte Augustinus ghedachten CLXXVII

Op Sunte Servacius dach

Uut Augustinus gedachten CLXXVII

Vanden dode
Op Sunte Odulphus dach
 Van aelmissen
Op Sunte Johan Baptisten dach
 Van den heiligen
 Van onderlingher vermaninge
Op Sunte Lebuinus dach
 Van goeder geselschap LXII
Op Sunte Peter ende Sunte Pauwels dach
 Vanden heiligen
 Item Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam CLXIX
Op Onser Vrouwen Visitacio
 Vander hoechtijt
Op Sunte Martijns translacio
 Uut Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam CLXIX
Op Sunte Alexius dach
 Van hem
Op Sancta Maria Magdalenen dach
 Vander hoechtijt
 Van penitencie
Op Sunte Jacobs dach
 Vanden ewigen leven
 Van verduldicheit
 Van oetmoedicheit
Op Sunte Peters dach ad vincula
 Vanden dode
 Hoe swaer dat is sunde
Op Sunte Laurencius dach
 Van hem
 Vanden dode
 Van ghehoersamheit
Op Onser Vrouwen dach Assumpciacio
 Van der hoechtijt
Op Sunte Bernts dach
 Van hem
Op Sunte Bertholomeus dach
 Vander hellen
Op Sunte Augustinus dach
 Van hem
Op Sunte Johans decollacio
 Vander hellen

¶f. 3v, kol. 2
Op Onser Vrouwen dach Nativitas
 Vander hoechtijt
Op des Heiligen Cruus dach
 Van costelen clederen
 Thobias historie
Op Sunte Lambertus dach
 Vander hellen
Op Sunte Matheus dach
 Van penitencie of Vanden dode
Op Sunte Mauricius dach

Vanden pinen der hellen daer van Uden XXXVIII

Op Sunte Michaels dach

Vanden enghelen

Op Sunte Jheronimus dach

Van hem

Op Sunte Gereons dach

Vanden pinen der hellen

Op Sunte Symon ende Juden dach

Van costelen clederen

Op Allen Godes heiligen

Vander hoechtijt

Op Alre zielen dach

Daer van

Op Sunte Willibrordus dach

Van onderlinger vermaninge

Op Sunte Martijns dach

Van hem

Op Sunte Lebuinus dach

Van gehoersamheit

Vanden ouders om God te laten

Op Sancta Elizabeths dach

Van hoer

Op Sunte Katherinen dach

Vander reynicheit

BIJLAGE 5 OPBOUW EN SAMENSTELLING VAN HET EERSTE COLLATIEBOEK¹

Eerste stuk (overgeleverd in Utrecht, UB 3 L 6 en Leiden, UB BPL 2231)

Rubriek ²	Inhoud	Bron
Van bekenninge ons selfs U: 4r-5v L: 4r-6v	tekst over zelfkennis	Pseudo-Bernardus, <i>Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis</i> en <i>Tractatus de interiori domo seu de conscientia aedificanda</i>
	exempel ³	Vitaspatrum

1 Deze bijlage is gebaseerd op de ongepubliceerde uitwerking van de bronnen van het Eerste Collatieboek van dr. J. Deschamps. Drs. Koert van der Horst (Utrecht) was zo vriendelijk om mij deze ter beschikking te stellen, plus een door hem aangevulde en verbeterde versie.

2 Ik ga uit van de foliëring in Arabische cijfers die later is aangebracht. De inhoudstafels van beide handschriften verwijzen echter naar de contemporaine foliëring met Romeinse cijfers. De foliëring in Romeinse cijfers heeft betrekking op de opengeslagen codex i.p.v. op de recto- en versozijde van een folium. Bij de indeling in rubrieken volg ik zo mogelijk de inhoudstafel van beide handschriften. Wanneer ik daarvan afwijk, beargumenteer ik mijn keuze in een noot.

3 Volgens de inhoudstafel van U hoort het exempel niet bij deze, maar bij de volgende rubriek. Dat lijkt me echter niet logisch, gezien het feit dat de meeste rubrieken bestaan uit een theoretische tekst en een of meer exempelen. Bovendien heeft de tekst over de zelfkennis van Bonaventura zowel in U als in L een gerubriceerd opschrift waarin de rubriekstitel wordt vermeld, wat duidt op het begin van een nieuwe rubriek, en geeft de inhoudstafel van L aan dat het exempel nog bij deze eerste rubriek hoort.

Rubriek	Inhoud	Bron
Vanden selven U: 5v-13r L: 6v-17r	tekst over zelfkennis	Bonaventura, <i>Soliloquium de quatuor mentalibus exercitiis</i>
	exempel	Vitaspatrum
	tekst over onvoorbereide, plotselinge dood	Henricus Suso, <i>Horologium</i>
	exempel	Johannes Climacus, <i>Scala paradisi</i>
	exempel	Johannes Climacus, <i>Scala paradisi</i>
	exempel	Petrus Venerabilis, <i>De miraculis</i>
Vanden dode U: 13r-13v L: 17r-18v	tekst over de dood ⁴	Petrus Damianus, <i>Institutio monialis</i>
	exempel	Vitaspatrum
Vanden selven U: 13v-16v L: 18v-23r	homilie over het voorbereid zijn op Christus' komst	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
	homilie over het aanstaande oordeel met daaraan gekoppeld een exempel	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
Vanden selven U: 16v-19r L: 23r-26v	tekst over de scheiding van lichaam en ziel	Pseudo-Bernardus, <i>Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis</i>
	exempel	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Vanden selven U: 19r-20r L: 26v-27v	exempel ⁵	Gregorius, <i>Dialogen</i>
	exempel	Konrad von Eberbach, <i>Exordium magnum ordinis Cisterciensis</i>
Vanden selven U: 20r-20v L: 27v-28v	tekst over de vuilheid van het menselijk lichaam na de dood	Innocentius III, <i>De contemptu mundi</i> en Pseudo-Bernardus, <i>Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis</i>

4 Volgens de inhoudstafel van U begint de eerste subrubriek over de dood met een van de drie bovenstaande exemplen, maar dat lijkt me minder logisch, omdat de tekst over de dood van Petrus Damianus zowel in U als in L in het gerubriceerd opschrift verwijst naar de titel van deze nieuwe rubriek.

5 Dat de vierde subrubriek over de dood met dit exempel begint, wordt duidelijk uit het gerubriceerde opschrift in U en L 'Van den dode der goeder', wat wil zeggen dat nu twee exemplen volgen over de dood van twee godvrezende mensen.

Rubriek	Inhoud	Bron
Vanden selven U: 20v-21r L: 28v-29v	tekst over de vuilheid van het menselijk lichaam na de dood	Petrus Damianus, <i>Institutio monialis</i>
Vanden oerdel U: 21r-23r L: 29v-32r	tekst over het Laatste Oordeel	Henricus Suso, <i>Horologium</i>
	homilie over de komende Bruidegom met daaraan gekoppeld een exempel	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
Vanden selven U: 23r-26r L: 32r-36r	tekst over het Laatste Oordeel	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
Vander hellen U: 26r-28r L: 36r-38v	tekst over de hellepijn	Henricus Suso, <i>Horologium</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
Vanden selven U: 28r-30v L: 38v-42v	tekst over de hellepijn	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
	exempel	Beda, <i>Historia ecclesiastica gentis anglorum</i>
	exempel	Beda, ?
Vanden selven U: 30v-32r L: 42v-44v	tekst over de plaats van de hel	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Vanden selven U: 32r-33r L: 44v-45v	tekst over het gezelschap in de hel ⁶	gecompileerd uit diverse bronnen

6 Het lijkt net of hier nog een exempel volgt vanwege het opschrift 'Een ander' (zowel in U als in L), wat vaker gebruikt wordt om aan te geven dat er opnieuw een exempel volgt.

Rubriek	Inhoud	Bron
	exempel	Konrad von Eberbach, <i>Exordium magnum ordinis Cisterciensis</i>
Vanden selven U: 33r-35r L: 45v-49r	tekst over de negen hellepijnen	Bernardus van Clairvaux, <i>Instructio sacerdotis</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i> [in U en L toegeschreven aan Caesarius van Heisterbach]
	exempel ⁷	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Vanden selven U: 35r-36r L: 49r-50v	exempel over hoogmoed	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over hoogmoed	Jacobus de Voragine, <i>Legenda aurea</i>
	exempel over gulzigheid	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel over gulzigheid	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over gulzigheid ⁸	Beda, <i>Historia ecclesiastica gentis anglorum</i>
Vanden selven U: 36r-42v L: 50v-59r	exempel over onkuisheid	Gregorius, <i>Dialogen</i>
	exempel over onkuisheid	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel over onkuisheid	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over onkuisheid	<i>Udonis Magdeburgensis inusitatum et horrendum mortis genus et terrificam damnationem</i>
	exempel over gierigheid	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel over gierigheid	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel over gierigheid	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over het verzwijgen van een zonde tijdens de biecht	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>

7 Het is in beide handschriften onduidelijk waar de subrubriek eindigt. Na dit exempel van Gregorius wordt echter aangekondigd dat ieder mens pijn zal lijden naar de zonde die hij heeft begaan. Er volgen dan twee 'algemenere' exemplen over de hellestraffen en daarna worden enkele hoofdzonden behandeld in diverse exemplen. Ik neem aan dat bij die aankondiging de zesde subrubriek begint.

8 Het lijkt het meest voor de hand liggend dat hier de grens ligt tussen de zesde en zevende subrubriek over de hel, omdat hier de overgang plaatsvindt naar een andere hoofdzonde. Volgens de inhoudstafel van L kan dat, maar volgens die van U niet. Het zou echter kunnen dat de inhoudstafel hier een fout bevat en f. XXXVIII heeft i.p.v. XXXIII.

Rubriek	Inhoud	Bron
	exempel over het verzwijgen van een zonde tijdens de biecht	Johannes Gobijs, <i>Scala coeli</i>
	exempel over penitentie zonder oprecht berouw	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over wanhoop aan biecht en berouw	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel over onkuise ridder	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel over onkuise man	Petrus Venerabilis, ?
Vanden rike des hemels U: 42v-45r L: 59r-62r	tekst over het hemelse vaderland	Henricus Suso, <i>Horologium</i>
	exempel ⁹	<i>Acta beati Francisci et sociorum ejus</i>
Vanden selven U: 45r-50r L: 62r-69r	tekst over de vreugden van het eeuwige leven	gecompileerd uit diverse bronnen
Van drien tabernakelen U: 50r-51v L: 69r-71v	preek over de drie tabernakelen	Pseudo-Augustinus, <i>De triplici habitaculo liber unus</i>
Vanden Woerden Godes U: 51v-54r L: 71v-74v	tekst over het Woord van God ¹⁰	gecompileerd uit diverse bronnen
Vanden selven U: 54r-56r L: 74v-78r	tekst over het Woord van God	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
	exempel ¹¹	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Van goeden wille U: 56r-58v L: 78r-81r	tekst over de goede wil	gecompileerd uit diverse bronnen
Van becoringhe U: 58v-60v L: 81r-84r	tekst over de becoring	gecompileerd uit diverse bronnen

9 In hs. U zouden volgens de inhoudstafel drie subrubrieken over de hemel moeten staan, en dit exempel zou dan alleen een afzonderlijke subrubriek vormen. Aannemelijker lijkt het mij dat de inhoudstafel hier een fout bevat, omdat er twee maal 'Vanden selven XLII' staat. Dat zou goed een verschrijving kunnen zijn, zeker omdat hs. L ook maar twee subrubrieken over de hemel heeft in plaats van drie.

10 Aan het eind van deze tekst bevindt zich zowel in U als in L een Latijnse leesaanwijzing die instrueert om een exempel te lezen dat aan het eind van de tweede subrubriek over het Woord van God staat.

11 In de marge van L (f. 77v) staat bij dit exempel een aantekening dat het bij de eerste 'materia' gelezen dient te worden.

Rubriek	Inhoud	Bron
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
Vanden selven U: 60v-62v L: 84r-86v	tekst over de viervoudige bekoring	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
Van quader gheselschap U: 62v-65r L: 86v-90r	tekst over slecht gezelschap	gecompileerd uit diverse bronnen
Van goeder gheselschap U: 65r-67v L: 90r-93v	tekst over goed gezelschap	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	Vincent van Beauvais, <i>Speculum historiale</i>
Vanden ouders om God te laten U: 67v-69v L: 93v-96r	tekst over het ongehoorzaam zijn aan ouders om Gods wil	Bernardus van Clairvaux, <i>Epistola ex persona Eliae monachi ad parentes suos</i> en Beda, <i>Homiliae</i>
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i> [aan het eind enkele regels uit Hiëronymus, <i>Epistola XIV Ad Heliodorum monachum</i> ; later toegevoegd?]
Van costeliken clederen te scuwen U: 69v-71v L: 96r-99r	tekst over kostbare kleding	Gerard Zerbolt van Zutphen, <i>De vestibus pretiosis</i>
Vanden selven U: 71v-72v L: 99r-100v	vervolg van de tekst over kostbare kleding	Gerard Zerbolt van Zutphen, <i>De vestibus pretiosis</i>
Vanden selven U: 72v-76v L: 100v-106r	vervolg van de tekst over kostbare kleding	Gerard Zerbolt van Zutphen, <i>De vestibus pretiosis</i>
	tekst over kostbare kleding	?, <i>Vanden kerstenen leven</i> [Dirck van Herxen, <i>De vita cristiana?</i>]
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Van werken der handen U: 76v-79r L: 106r-109r	tekst over het vermijden van ledigheid	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	Vitaspatrum

Rubriek	Inhoud	Bron
	exempel	Vitaspatrum
Hoe salich tis inder joghethem te Gode te keren U: 79r-81r L: 109r-112r	tekst over de heilzaamheid van een vroege bekering	gecompileerd uit diverse bronnen
	exempel	?
Hoe zwaer is sonde U: 81r-83v L: 112r-115r	tekst over aard en zwaarte van de zonde	gecompileerd uit diverse bronnen
Van quade der gulsicheit U: 83v-85v L: 115r-118	tekst over de gulzigheid	gecompileerd uit diverse bronnen; aan het begin gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Vitaspatrum?
Van quade der onkuyscheit U: 85v-88r L: 118r-121r	tekst over de onkuisheid	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i> en Pseudo-Eusebius, <i>Epistola de morte Hieronymi</i>
	tekst met raadgevingen tegen onkuisheid	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
Van quade der ghiericheit U: 88r-90r L: 121r-124v	tekst over de gierigheid	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	tekst over de gierigheid	gecompileerd uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	tekst met raadgevingen tegen gierigheid	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Vitaspatrum
Van quade der traechheit U: 90r-92r L: 124v-126v	tekst over de traagheid, met onder andere raadgevingen tegen traagheid en een in de tekst ingeweven exempl ¹³	gecompileerd uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>

12 Volgens L is dit exempl afkomstig uit het 'boek van den anxtē'. U geeft geen bronvermelding.

13 Volgens de inhoudstafel van L zou de rubriek over de traagheid op f. CXX beginnen, maar dat moet CXXII (f. 124v-125r) zijn.

Rubriek	Inhoud	Bron
<i>Van quade der toernicheit</i> U: 92r-94r L: 126v-129v	tekst over de toorn, met onder andere ook raadgevingen tegen toorn	gecompileerd uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
<i>Van quade der nydicheit</i> U: 94r-95r L: 129v-131r	tekst over de nijd, met onder andere raadgevingen tegen nijd	samengesteld uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
<i>Van quade der hoverdien</i> U: 95r-97v L: 131r-134v	tekst over de hoogmoed, met onder andere raadgevingen tegen hoogmoed	samengesteld uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
<i>Vanden selven</i> 97v-99v L: 134v-137v	tekst over de hoogmoed	Gregorius, <i>Moralia in Job</i>
<i>Van quade des achterclaps</i> U: 99v-101v L: 137v-140r	tekst over de achterklap	Augustinus?
<i>Van dwasen ordel te scuwen</i> U: 101v-103v L: 140r-142v	tekst over een lichtvaardig oordeel	samengesteld uit diverse bronnen; aan het begin een gedeelte uit David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
<i>Vanden selven</i> U: 103v-105v L: 142v-145v	preek over een lichtvaardig oordeel	Pseudo-Augustinus, <i>Sermones supposititii</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>

Tweede stuk (overgeleverd in Utrecht, UB 3 L 6)

Rubriek	Inhoud	Bron
<i>Van penitencien</i> 106r-107v	tekst over de penitentie	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
<i>Vanden selven</i> 107v-108v	homilie over berouw en Gods genade	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
<i>Vanden selven</i> 108v-111r	tekst over de ziel die haar Bruidgom heeft verloren en weer terugvindt	Henricus Suso, <i>Horologium</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>

Rubriek	Inhoud	Bron
Van drie deelen der penitencien 111r-112r	tekst over het eerste deel van penitentie: berouw	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
Vander biecht 112r-114r	tekst over de biecht	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	vervolg van de tekst over de biecht	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel ¹⁴	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
Vanden selven 114r-116r	exempel	Konrad von Eberbach, <i>Exordium magnum ordinis Cisterciensis</i>
	exempel	Johannes Climacus, <i>Scala paradisi</i>
	exempel (plus korte toevoeging)	Johannes Cassianus, <i>Collationes patrum</i> en <i>De institutis coenobiorum</i>
Van voldoen 116r-116v	tekst over de voldoening	(Pseudo-)Augustinus, <i>Sermones ad populum</i> en ?
Van aelmisse te gheven 116v-117v	preek over het geven van aalmoezen ¹⁵	Pseudo-Augustinus, <i>Sermones suppositiitii</i>
	exempel	<i>Vitaspatrum</i>
Vanden selven 117v-119v	homilie over het geven van aalmoezen	Johannes Chrysostomus, <i>Homiliae in epistolam ad Hebraeos</i>
	exempel ¹⁶	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
Vanden selven 119v-124r	tekst over het geven van aalmoezen	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Caesarius van Heisterbach, <i>Dialogus miraculorum</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>

14 Dit exemplen kan volgens de inhoudstafel van U zowel bij deze subrubriek als bij de volgende horen. Ik zie geen formele of inhoudelijke aanwijzingen die de doorslag kunnen geven. Ik kies ervoor om dit exemplen onder 'Vander biecht' te laten vallen, omdat dat dan de structuur theoretische tekst – exemplen – theoretische tekst – exemplen heeft.

15 Volgens de inhoudstafel zou op de opening van f. CXIII (f. 116v-117r) al de tweede subrubriek over de aalmoezen beginnen. Dat kan echter niet, omdat deze preek van Pseudo-Augustinus dan nog niet afgelopen is. CXIII moet dus CXV (f. 117v-118r) zijn. Ik kies er op grond van de structuur voor om het exemplen uit de *Vitaspatrum* nog bij de eerste subrubriek over de aalmoezen te rekenen.

16 Dit en het volgende exemplen zou volgens de inhoudstafel tot de volgende subrubriek moeten behoren. Opnieuw kies ik er op grond van de structuur voor om hem nog bij de tweede subrubriek over de aalmoezen in te delen. Bovendien heeft de tekst over het geven van aalmoezen die volgt, het opschrift 'Van aelmisse', dat een overgang naar een nieuwe subrubriek lijkt te markeren.

Rubriek	Inhoud	Bron
Van discipline goeder seden 124r-126r	tekst over het bijbrengen van goede zeden	Hugo van St.-Victor, <i>De institutione novitiorum</i> en David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	homilie ter gelegenheid van de dood van Hubertus	Bernardus van Clairvaux, <i>Sermones de sanctis</i>
Van spreken 126r-128r	tekst over het spreken ¹⁷	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i> en Bernardus van Clairvaux, <i>Sermones de diversis</i>
	exempel	Vitaspatrum
Van ghebede 128r-129v	tekst over het gebed	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Vitaspatrum
Van danckaerheit 129v-131v	homilie over dankbaarheid en de zeven barmhartigheden ¹⁸	Bernardus van Clairvaux, <i>Sermones de tempore</i>
Van sommigen gemene oefeningen 131v-134r	tekst over enkele algemene oefeningen	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
Vander mynnen Godes 134r-135v	tekst over de liefde tot God en zijn weldaden	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i> en ?
	tekst over de drie graden van de liefde tot God	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
Van mynnen ons even menschen 135v-138r	tekst over de verschillende soorten naastenliefde	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	tekst over de drie graden van naastenliefde	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Van versmadenisse der werelt 138r-140v	tekst over de verkiezing tot kinderen Gods en het versmaden van de wereld	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
Vander oetmoedicheit 140v-143r	tekst over ootmoed, o.a. over de redenen daartoe en de drie soorten	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum

17 In tegenstelling tot wat de inhoudstafel zegt, begint de rubriek 'Van spreken' op de opening van f. CXXIII (f. 126r) i.p.v. CXXIII.

18 De rubriek 'Van danckaerheit' begint niet op de opening van f. CXXVI, maar op die van CXXVII (f. 129v) met een preek over de dankbaarheid.

Rubriek	Inhoud	Bron
Van ghehoersamheit 143r-145r	tekst over gehoorzaamheid (redenen, onderscheidingen en graden)	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
Vanden selven 145r-149v	tekst over gehoorzaamheid en het nut ervan	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Konrad von Eberbach, <i>Exordium magnum ordinis Cisterciensis</i>
	homilie over de zeven graden van gehoorzaamheid	Bernardus van Clairvaux, <i>Sermones de diversis</i>
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Johannes Climacus, <i>Scala paradisi</i>
Van verduldicheit 149v-151v	tekst over lijdzaamheid (nut en graden)	David van Augsburg, <i>Profectus religiosorum</i>
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
	exempel	Vitaspatrum
	exempel ¹⁹	Vitaspatrum
Vanden selven 151v-153v	homilie over lijdzaamheid (met geïncorporeerd exempl)	Gregorius, <i>Homiliae in evangelia</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Vanden selven 153v-156r	exempl dat van elk van de drie soorten geduld van Bernardus een exempl geeft (deze soorten worden in de volgende exemplen geïllustreerd)	Jacobus de Voragine, <i>Legenda aurea</i>
	drie exemplen van de eerste soort (geduld bij onrecht door woorden) ²⁰	Vitaspatrum
	vijf exemplen van de tweede soort (geduld bij schade aan aardse goederen) ²¹	Vitaspatrum (eerste vier), <i>Legenda trium sociorum</i> (vijfde)

19 Bovenstaande vier korte exemplen zijn onder één opschrift ('Uut den anderen boec vander heiligher vader leven') opgenomen.

20 De laatste twee zijn onder één opschrift ('Een ander') opgenomen.

21 Het derde en vierde exempl zijn onder één opschrift ('Een ander') opgenomen.

Rubriek	Inhoud	Bron
	vier exempelen van de derde soort (geduld bij lichamelijk lijden) ²²	<i>Acta beati Francisci et sociorum ejus</i> (eerste), <i>Vitaspatrum</i> (laatste drie)
Vander kuisheit 156r-160r	tekst over de edelheid van de kuisheid	samengesteld uit diverse bronnen
	exempel	Thomas de Celano, <i>Vita secunda sancti Francisci</i>
	exempel	Thietmarus, <i>Iter ad Terram Sanctam</i>
Vanden selven 158r-160r	homilie over de kuisheid	Pseudo-Augustinus, <i>Sermones supposititii</i>
	exempel	Gregorius, <i>Dialogen</i>
Van onderlinger vermaninge 160r-162v	tekst over de onderlinge vermaning	samengesteld uit diverse bronnen (compilatie van verschillende homilieën)
	exempel	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
	exempel ²³	Thomas van Cantimpré, <i>Bonum universale de apibus</i>
Van vrede 162v-166v	tekst over vrede met diverse vragen en antwoorden hierover en punten over vrede met de naaste en in het hart	samengesteld uit diverse bronnen
Van Duytsche boeken te lesen 166v-169v	tekst over het lezen en bezitten van geestelijke literatuur in de volkstaal en het bespreken ervan buiten de Kerk	Gerard Zerbolt van Zutphen, <i>Super modo vivendi</i>
Vander echtschap 169v-172r	tekst over het huwelijk met Schriftplaatsen die het huwelijk ontraden en adviezen voor gehuwden	samengesteld uit diverse bronnen
Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam 172r-178r	tekst over een godvruchtig leven voor gehuwde vrouwen	Pseudo-Hiëronymus, <i>Epistola ad Celantiam matronam</i> en Johannes Chrysostomus, <i>Homiliae in epistolam ad Hebraeos</i>
Van heiligen dagen te vieren 178r-179r	tekst over het derde gebod: het vieren van hoogtijdagen	?
Sunte Augustinus ghedachten 179r-187v	tekst over de liefde van en tot God	Alcherus van Clairvaux, <i>De diligendo Deo</i>

22 De laatste drie zijn onder één opschrift ('Uutten derden boec vander heiliger vader leven') opgenomen.

23 Hoewel dit exempel als een geheel gepresenteerd wordt, lijkt het niet om een samenhangend exempel te gaan. Het is eerder een (onduidelijke) samenvoeging van drie exempelen, waarvan de eerste twee waarschuwen voor het uitstellen van het afnemen van de biecht. Het is onduidelijk waarom het derde exempel erbij is gevoegd.

BIJLAGE 6 OVERZICHT VAN DE INHOUD VAN HET LATIJNSE COLLATIONALE (EERSTE BOEK)

Brussel, KB IV 124 (Hs. B) ¹	Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586) (Hs. U-lat) ²
Quam omnia opera agere debemus iocundissime ut possimus consequi finem nostrum [Hoezeer wij alle werken zeer opgewekt moeten doen opdat wij ons einde kunnen bereiken] (f. 3r-4v)	De fine et hiis que sunt ad finem [Over de dood en de dingen die tot het einde leiden] (f. 14r-v)
De intellectu et affectu purgandis [Over het zuiveren van verstand en gevoel] (f. 5r-6r)	De intellectu et affectu purgandis (f. 14v-16v)
De timore Dei [Over het ontzag voor God] (f. 6v-8r)	De timore Dei (f. 17r-19r)
De utilitate meditandi de morte [Over het nut van het mediteren over de dood] (f. 9r-10v)	De morte [Over de dood] (f. 19r-22r)
De extremo Dei iudicio [Over het laatste oordeel van God] (f. 11r-13r)	De iudicio [Over het oordeel] (f. 22v-25r) ³
De regione gehennali [Over de plaats van de hel] (f. 27v) (f. 13v-14r)	De penis inferni [Over de straffen van de hel] (f. 25r-27v)
De celesti gloria [Over de hemelse heerlijkheid] (f. 14v-17v)	De gloria celesti (f. 28r-29v)
De Sacra Scriptura omnes alias scripturas excellit ⁴ [Over de Heilige Schrift die alle andere geschriften te boven gaat] (f. 18r-21v)	De utilitate audiendi et studendi Verbum Dei [Over het nut van het horen en bestuderen van Gods Woord] (f. 30r-32r) ⁵
De preparacione ad futuram solennitatem nativitatis Christi [...] de sacra communione [Over de voorbereiding op het komende feest van de geboorte van Christus en [...] de heilige communie] (f. 21v-23r)	De bona voluntate [Over de goede wil] (f. 32r-33r)
De temptacionibus et utilitate earum [Over de bekooringen en hun nut] (f. 26r-27r)	De temptacionibus [Over de bekooringen] (f. 33v-35r)
De instinctibus [Over de ingevingen] (f. 27v-30v)	De instinctibus (f. 35r-37v)
De societate pravorum vitanda [Over het mijden van het gezelschap van slechte mensen] (f. 31r-33r) ⁶	De societate pravorum vitanda (f. 37v-40v)

1 De rubrieken zijn weergegeven naar de gerubriceerde opschriften die de rubrieken dragen. Het handschrift bevat geen inhoudsopgave.

2 De rubrieken zijn weergegeven naar de inhoudstafel op f. 4r-v. Wanneer het gerubriceerde opschrift boven de rubriek zelf afwijkt, geef ik dat weer in een noot.

3 'De iudicio' bestaat uit twee rubrieken (f. 22v-23v en f. 24r-25r).

4 'Excellent' zou correct Latijn zijn, maar dat lijkt er niet te staan.

5 Als gerubriceerd opschrift heeft deze rubriek 'Verbi Dei'. In de leessleutel wordt de rubriek aangeduid als 'De utilitate Verbi Dei' en 'De Verbo Dei et studio Sacre Scripture'.

6 Volgens de inhoudstafel van hs. U-lat zou na deze rubriek 'De communi vita' volgen, wat echter niet het geval is (zie volgende noot). Hs. B heeft geen rubriek 'De communi vita', maar opvallend genoeg handelt 'De societate pravorum vitanda' vanaf f. 32r wel over dit onderwerp; in de marge staat vermeld 'de utilitate communis vite'.

Brussel, KB IV 124 (Hs. B)	Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586) (Hs. U-lat)
	De communi vita [Over het gemeenschappelijke leven] ⁷
De patria et parentibus pro Christo relinquendis [Over het verlaten van vaderland en ouders omwille van Christus] (f. 33r-34v)	De patria et parentibus pro Christo relinquendis (f. 40v-42v)
De vestibus humilibus [Over de nederige kleding] (f. 35r-36v)	De humilibus vestibus (f. 42v-45r)
De labore manuum [Over de handarbeid] (f. 37r-38r)	De labore manuum (f. 45r-47r)
De innocencia [Over de onschuld] (f. 38v-40r)	De innocencia (f. 47r-48r)
De peccatis [Over de zonden] (f. 40v-42r)	De peccati detestacione [Over de afzwering van de zonde] (f. 48v-49r)
De cogitacione [Over het denkvermogen] (f. 42v-43r)	
De sermone et locutione [Over preken en spreken] (f. 44r-44v)	
De multiloquio quam nocivum sit [Over te veel praten, hoe schadelijk dat is] (f. 45r-46v)	
De collacione [Over de collatie] (f. 46v-47r)	
De peccatis venialibus [Over de dagelijkse zonden] (f. 47v-49r)	
De pugna contra vicia [Over de strijd tegen de ondeugden] (f. 49v-50r)	De pugna contra vicia (f. 49v-50v)
De gula [Over de gulzigheid] (f. 50v-52r)	De pugna contra gulam (f. 51r-52v) ⁸
De fornicacione [Over de ontucht] (f. 52r-53v)	De pugna contra luxuriam [Over de strijd tegen de wellust] (f. 53r-54v)
De avaricia [Over de hebzucht] (f. 54r-56r)	De avaricia (f. 55r-56v)
De ira [Over de woede] (f. 56r-58r)	
De tristicia [Over de droefheid] (f. 58r-59r)	De tristicia (f. 56v-57v)
De accidia [Over de traagheid] (f. 59r-60r)	De accidia (f. 57v-59v)
	De ira (f. 60r-62r)
De invidia [Over de afgunst] (f. 60v-61v)	De invidia (f. 62v-63v)
De superbia [Over de hoogmoed] (f. 62r-64v)	De superbia (f. 64r-66v)
De vana gloria [Over de ijdele eer] (f. 65r-67r)	De vana gloria (f. 67r-69v)

7 Deze rubriek wordt wel in de inhoudstafel genoemd, maar komt niet terug. Wellicht wordt deze lacune opgelost door het traktaat 'De communi vita' dat na het Latijnse collationale volgt.

8 Het opschrift boven de rubriek luidt eenvoudigweg 'De gula'.

Brussel, KB IV 124 (Hs. B)	Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586) (Hs. U-lat)
De detractioe [Over de laster] (f. 67v-68v)	De detractioe (f. 69v-72r)
	De mendacio [Over de leugen] ⁹
De scandalo [Over de aanstoot] (f. 69r-70r)	De scandalo (f. 72r-74r)
	De temerario iudicio [Over het lichtvaardig oordeel] (f. 74r-76r) ¹⁰
	De peccatis venialibus (f. 76r-77r)
De penitencia [Over de boetedoening] (f. 70v-71r)	De penitencia (f. 77r-78r) ¹¹
De contricione [Over het berouw] (f. 71r-72r)	De contricione (f. 78v-79r)
De confessione [Over de biecht] (f. 72r-74r)	De confessione (f. 79r-80v)
De satisfactioe [Over de boetedoening] (f. 74v)	De satisfactioe (f. 81r-81v)
De elemosina [Over de aalmoes] (f. 75v-78v)	De elemosina (f. 81v-83r)
De disciplina morum [Over de tuchtiging der zeden]	De disciplina morum (f. 83r-85v) ¹² (f. 78v-79v)
De locutione [Over het spreken] (f. 80v-81r)	De locutione (f. 85v-87v)
De oratione et utilitate eius [Over het gebed en het nut ervan] (f. 82r-85r) ¹³	De oratione (f. 87v-91v) ¹³
De beneficiis Domini et misericordiis [Over de weldaden van de Heer en zijn barmhartigheden] (f. 85r-86v)	De gratitudine [...] de septem misericordiis [Over de dankbaarheid [...] de zeven barmhartigheden] (f. 92r-94r) ¹⁵
De fide [Over het geloof] (f. 86v-88r)	De fide (f. 94r-95v)
De spe [Over de hoop] (f. 88v-89r)	De spe (f. 96r-97v)
De caritate Deo [Over de liefde tot God] (f. 90r-91v)	De caritate (f. 97v-100r)
De dilectione proximi [Over de naastenliefde] (f. 92r-93r)	De dilectione (f. 100r-102v) ¹⁶
De pace [Over de vrede] (f. 93v-95r)	De pace (f. 103r-104r)
De contemptu seculi [Over de wereldverzaking] (f. 95v-97r)	De contemptu mundi [Over de wereldverzaking] (f. 104v-106r)
De humilitate [Over de nederigheid] (f. 97r-100r)	De humilitate (f. 106v-110r)
Brussel, KB IV 124 (Hs. B)	Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586) (Hs. U-lat)

9 De rubriek wordt wel genoemd in de inhoudstafel, maar komt niet in de tekstverzameling voor.

10 Het opschrift is veel langer: 'De temerario iudico cavendo et [...] debemus in melius interpretari'.

11 Het opschrift luidt: 'De penitencia et prima eius parte [...] est contricio'.

12 Het opschrift luidt: 'De disciplina morum de compositione hominis exterioris'.

13 'De oratione et utilitate eius' bestaat uit twee subrubrieken (f. 82r-83v en 83v-85r); in de leessleutel wordt verwezen naar de 'prima materia' en de 'secunda materia'.

14 Bestaat uit twee subrubrieken (f. 87v-89v en 90r-91v).

15 Het opschrift luidt: 'De septem misericordiis et fragmentis earum'.

16 Het gerubricerde opschrift luidt 'De dilectione proximi' en voegt nog toe 'Exhortacio ad dilectione'.

De obediencia [Over de gehoorzaamheid] (f. 100r-103r)	De obediencia (f. 110v-113r)
De paciencia [Over de lijdzaamheid] (f. 103r-104r)	De paciencia (f. 113r-115r)
De paupertate [Over de armoede] (f. 104v-105v)	De paupertate (f. 115r-117v)
De castitate [Over de kuisheid] (f. 106r-107r)	De castitate (f. 117v-120v)
De prudencia [Over de verstandigheid] (f. 107v-109r)	De prudencia (f. 120v-122v)
De gaudio spirituali [Over de geestelijke vreugde] (f. 109v-110r)	De gaudio spirituali (f. 122v-124r)
De perseverancia [Over de volharding] (f. 110v-111v)	De perseverancia (f. 124r-126r)
De ammonicione [Over de vermaning] (f. 111v-113v)	De ammonicione (f. 126v-127v)
De correpcione [Over de berisping] (f. 114r-115r)	De correpcione (f. 127v-129r)
De octo diebus [Over het octaaf] (f. 115v-116r)	
De guerra inter Babilonem et Jherusalem [Over de strijd tussen Babylon en Jeruzalem] (f. 117r-118r)	
De sacerdocio [Over het priesterambt] (f. 119r-120v)	De ordine sacerdotali [Over de priesterlijke staat] (f. 129v-r)
In quo veraciter vite cristiane consistat perfectio [Waarin de volmaaktheid van een waarlijk christelijk leven bestaat] (f. 121r-124r) ¹⁷	De perfectione in quo consistit [Waarin de volmaaktheid bestaat] (f. 133r-137v)
De vita activa et contemplativa [Over het actieve en contemplatieve leven] (f. 124v-126v)	De duplici vita [Over het tweevoudige leven] (f. 138r-141r) ¹⁸
De laude bone societatis [Over de lof van goed gezelschap] (f. 127r-128r)	
De decem preceptis Domini [Over de tien geboden van de Heer] (f. 129r-132r) ¹⁹	
De donis Spiritus Sancti et quare dicuntur dona [Over de gaven van de Heilige Geest en waarom zij gaven worden genoemd] (f. 133v-134v)	
De quatuor debitis [Over de vier plichten] (f. 135v-137r)	

17 Deze rubriek lijkt uit twee subrubrieken te bestaan (f. 121r-122r en 122v-124r), maar omdat in de leessleutel alleen verwezen wordt naar 'De perfectione' (achttiende zondag na trinitatis) in zijn geheel, ga ik toch uit van één rubriek.

18 Het opschrift luidt: 'De duplici vita activa et contemplativa'.

19 Deze rubriek bestaat uit diverse onderdelen die met gerubriceerde opschriften zijn aangegeven, o.a. een uitgebreid gedeelte over de tien plagen in Egypte. In de leessleutel wordt naar dit afzonderlijke gedeelte over de plagen verwezen bij de vierde zondag in Quadragesima.

Brussel, KB IV 124 (Hs. B)

Utrecht, UB 8 E 29 (cat. 1586) (Hs. U-lat)

Quomodo Salvator a Johanne in Jordane baptisatus est [Hoe de Verlosser door Johannes in de Jordaan is gedoopt] (f. 138r-139v)

De occultis iudiciis Dei quam incomprehensibilia sunt [Over de verborgen oordelen van God, hoe onbegrijpelijk zij zijn] (f. 140r-141r)

BIJLAGE 7 INHOUD VAN DE TOEGEVOEGDE RUBRIEKEN IN HET EERSTE COLLATIEBOEK

– ‘Van bekenninge ons selfs’

Met deze rubriek opent het *Eerste Collatieboek*. De eerste van de twee subrubrieken bestaat uit excerpten uit twee traktaten van Pseudo-Bernardus (de *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis* en het *Tractatus de interiori domo seu de conscientia aedificanda*) en een exemplen uit de *Vitaspatrum*. Er zijn veel mensen die veel weten, maar zelfkennis bezitten zij niet. God zoeken ze niet om op te klimmen tot hogere dingen, maar slechts omwille van uitwendige zaken. Hoe meer de mens echter zichzelf leert kennen, hoe meer hij God leert kennen. Daarom is het een goede zaak om zich enige tijd af te keren van de wereldse beslommeringen en zijn zonden te overdenken. In plaats van ‘sciencie’ dient de mens ‘consciencie’ te zoeken. In de spiegel van de ‘consciencie’ ziet hij of hij beantwoordt aan het beeld van de Schepper. De ‘consciencie’ van de mens is als Gods wijngaard, die bebouwd moet worden met belijdenis van zonden en goede werken. Penitentie is niet voldoende om aan de veroordeling te ontkomen, want de mens blijft op de oude zonden steeds nieuwe stapelen. Hij mag echter niet hopeloos zijn, omdat Christus de menselijke natuur heeft aangenomen en de kruisdood is gestorven. In het exemplen uit de *Vitaspatrum* wordt de zelfkennis geïllustreerd door een verhaal van een van de woestijnvaders over een man die in grote zonden leefde, maar op een zeker moment tot inkeer kwam. Hij sloot zich op in een graf, waar hij huilde om zijn zonden. Zelfs toen hij door allerlei duivels werd bekoord en halfdood werd geslagen, bleef hij standvastig. Na drie nachten had hij de boze machten overwonnen en werd hij vervuld met goddelijke kracht. Veel mensen die wanhoopten, kregen door zijn voorbeeld hoop op verlossing en beterden hun leven.

De tweede subrubriek opent met een excerpt uit Bonaventura’s *Soliloquium de quatuor mentalibus exercitiis*. In deze tweespraak tussen de ziel en de mens staat de vraag centraal hoe de ziel de genade kan verkrijgen om zich inwendig te oefenen. Het antwoord daarop is de zelfkennis, waardoor men ziet hoe slecht de mens door de zonde is geworden en hoe hij door Gods genade weer is hersteld. De ziel moet echter bekennen dat zij weinig waarneemt van dat herstel: in plaats van Gods weldaden ziet zij slechts de eigen on dankbaarheid. De ziel wordt berispt omdat zij haar Bruidegom heeft vergeten en zo lang heeft gezondigd en komt vervolgens tot inkeer. Hierna volgt een exemplen uit de *Vitaspatrum* over een rijke man die op zijn sterfbed God om hulp riep, maar voor wie het te laat was voor hoop of troost. Dan volgt een uitgebreid gedeelte uit Henricus Suso’s *Horologium*, waarin de discipel van de Eeuwige Wijsheid een visioen krijgt waarin hij leert hoe hij moet leven en sterven. Hij krijgt de les om alles weg te werpen dat zijn eeuwige zaligheid in de weg staat en te leven alsof hij binnenkort zal sterven. De discipel wil zijn bekering niet uitstellen, boete doen en de deugd oefenen om zonder angst de dood tegemoet te zien. Hierna volgen twee exemplen van Johannes Climacus en een van Petrus Venerabilis. Het eerste exemplen gaat over een kluisenaar die lange tijd in zonden had geleefd, tot inkeer kwam en jarenlang penitentie deed. Toen hij stierf en zijn medebroeders een stichtelijk woord van hem wilden horen, stuurde hij ze weg. Het tweede gaat over een heremiet die een zeer streng leven leidde van vasten, waken en bidden. Hij stierf zonder dat hij de achterblijvers liet weten hoe het oordeel voor hem was uitgevallen. In het derde exemplen staat een priester centraal die een onzedelijk leven leidde en vermaning in de wind sloeg. Op zijn sterfbed wist hij dat hij zijn veroordeling niet zou ontlopen en viel er als voorbode van de helse straf een druppel kokend vet op zijn hand.

– ‘Van drien tabernakelen’

In deze preek op naam van Augustinus wordt uiteengezet dat er drie woningen of rijken bestaan. Het bovenste is het hemelrijk, het middelste rijk de tegenwoordige wereld en het onderste is de hel. De bovenste en de onderste wereld zijn twee uitersten die niets met elkaar gemeen hebben. Het middelste rijk heeft eigenschappen van beide uitersten: licht en duisternis, gezondheid en ziekte, blijdschap en droefheid, liefde en haat, leven en dood. Het middelste rijk levert zowel mensen op voor de hemel als voor de hel. In het rijk van God is al het goede overvloedig aanwezig en in de kerker van de duivel al het kwade. De ergste pijn in de hel is het eeuwig gescheiden zijn van Christus. Wie de vergankelijke broosheid van deze wereld heeft, is een dwaas. In plaats daarvan moet men de smalle weg bewandelen, de weg van abstinentie, kuisheid en ootmoed die Christus ook is gegaan. Door zijn voetstappen te volgen komt men aan in het hemelse Jeruzalem. Daar zal geopenbaard worden wat nu nog verborgen is. Daar zullen de rechtvaardigen God dankzeggen voor hun verlossing en daar zal de duivel voor hun ogen verdoemd worden. Met de vurigste liefde zullen zij hun Verlosser liefhebben en Hem zonder einde loven.

– ‘Van sommigen gemene oefeningen’

In dit gedeelte uit de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg worden zeven algemene oefeningen gegeven waardoor men een snelle voortgang maakt in deugden. (1) Men moet snel en wakker zijn om te beginnen met het doen van het goede. Soms is de mens zo weinig vurig in het bidden of het doen van nederige werken dat hij God er niet mee behaagt en er zelf ook geen verdienste van heeft. Een ware dienaar van God is bereid om gewillig alle geestelijke oefeningen te doen die de gehoorzaamheid of de broederlijke liefde verlangt. (2) Men moet zich snel afkeren van het kwade: van nutteloos gepraat, ijdele gedachten en vleselijke begeerten. De tempel van het hart moet versierd worden met deugden, zodat Christus daar niet uit verjaagd wordt. (3) Men moet tegenover iedereen een vredelievend hart hebben. Als iemand je onrecht aandoet, zware eisen oplegt of berispt, dien je dat in lijdzaamheid te verdragen. (4) De dingen van deze wereld moet men met terughoudendheid gebruiken en begeren. Veel machtigen en rijken hebben zoveel zorgen over hun bezittingen, dat de zorg voor hun ziel erbij inschiet. Wanneer je eten en kleding hebt, wees daar dan tevreden mee en laat je tekorten door God vervullen. (5) Een mens dient altijd inwendig en uitwendig nederig te zijn en de laagste plaats te kiezen. (6) Men dient rijp te zijn, ernstig en bekommerd. (7) Men moet zijn hart altijd verheffen tot God. Als men vaak en innig zijn gedachten gericht heeft op God, zal men met des te meer vreugde en des te volmakter God zien.

– ‘Van Duytsche boeken te lesen’

Deze rubriek is een bewerking van het zevende en zesde hoofdstuk van het traktaat *Super modo vivendi* van Gerard Rubolt. Er worden drie zaken aangetoond: (1) Het betaamt de leken om geestelijke literatuur te lezen en het is bovendien ook ‘berispelic’ als zij dat niet doen. Juist mensen die geen afgezonderd leven als monnik leiden, hebben dat medicijn nodig. Heilige vaders als Augustinus, Hiëronymus, Gregorius en Johannes Chrysostomus sporen daartoe allemaal aan. (2) Leken mogen geestelijke literatuur in de volkstaal ook in bezit hebben. Hiervoor worden vier argumenten gegeven. A) Alle heiligen die leken vermanen om de Heilige Schrift te lezen, gaan ervan uit dat zij die in hun eigen taal lezen. B) Het Oude en Nieuwe Testament zijn oorspronkelijk geschreven in de taal van het publiek waarvoor ze zijn bedoeld. Veel heiligen hebben de Heilige Schrift vertaald in de taal van de mensen voor wie zij predikten. Toen de Heilige Geest in de apostelen werd uitgestort, hoorde men ze spreken in de landstaal van de toehoorders, als teken dat de leer van Christus over de hele aarde in alle talen verspreid zou worden. C) Veel heilige, grote mannen hebben boeken geschreven in hun moedertaal. D) Als dit niet toegestaan zou zijn, zou het in zichzelf slecht zijn of verboden. Dat is beide niet het geval. Boeken met ketterse leer moeten veroordeeld worden, maar boeken met een goede leer juist geprezen. Men moet er wel voor zorgen dat de Dietse boeken voor ongeoeffende leken van eenvoudige, en niet van ‘hogen ende subtilen materien’ zijn. De eenvoudig stof moet dienen om zonden en ondeugden te laten en deugden te oefenen. (3) Het is geoorloofd om buiten de kerk de Heilige Schrift te bespreken. Twijfel over dit punt is te wijten aan twee oorzaken. A) Men maakt geen onderscheid tussen predicatie en eenvoudige deugdzame vermaning. B) Men gelooft dat Jezus heeft gezegd dat men alleen in het openbaar en in de kerk mag leren. Jezus bedoelde echter dat alle leer die heimelijk wordt onderwezen en niet in de openbaarheid gebracht mag worden, vermeden moet worden. Daarmee verbood Hij geenszins eenvoudige, deugdzame vermaning.

– ‘Vander echtscap’

De rubriek bevat een betoog waarin allereerst wordt uiteengezet dat het een goede zaak is om af te zien van het huwelijk omwille van Gods Koninkrijk. Jezus raadde zijn discipel Johannes af om een vrouw te nemen en riep zelf op om bewust af te zien van het huwelijk en het krijgen van kinderen. Ook Paulus geeft aan dat het beter is wanneer ongetrouwden en weduwen ongebonden blijven. Het is geen zonde om te trouwen, maar de ongebonden staat is beter. Zoals Hiëronymus beweert, is met de komst van Christus een nieuw tijdperk ingeluid waarin de maagdelijke staat hoger staat dan het huwelijk. Het is sommige mensen bovendien ook niet geoorloofd om te trouwen. Wie de hand reeds aan de ploeg heeft geslagen en een hoger doel nastreeft, mag niet meer achterom kijken en een lager doel najagen. Er zijn drie soorten hindernissen waardoor het huwelijk voor sommigen niet geschikt is. (1) Het huwelijk belast mensen met de zorg voor tijdelijke zaken. Dit wordt geïllustreerd met woorden van Paulus en een exempel waarin Franciscus van Assisi de hoofdrol speelt. (2) In het huwelijk laat men zich dikwijls leiden door de onzuivere begeerten van het vlees. Het is veel moeilijker om de wellust te beteugelen binnen de grenzen van het huwelijk. Vele gehuwden laten zich namelijk geheel beheersen door het zingenot. Een godsdienstig christen behaagt zijn vrouw echter niet uit eigen vleeselijke genoegens, maar vanwege zijn huwelijkse plicht. (3) Het belangrijkste doel van het huwelijk, het krijgen van kinderen, wordt bijna nooit vooropgesteld. Ouders doen bovendien weinig moeite om hun kinderen een godvruchtige opvoeding te geven. Er is een makkelijker en zekerder weg om God te dienen dan het krijgen van kinderen, namelijk door zich geheel te wijden aan de dienst van God en de naasten ook daartoe te trekken. Als tweede worden in de rubriek vijf huwelijksadviezen gegeven aan gehuwden. (1) Man en vrouw moeten elkaar liefhebben, maar hun liefde moet wel gematigd zijn. Omdat man en vrouw door het sacrament van het huwelijk aan elkaar verbonden zijn, dienen ze elkaar lief te hebben, eensgezind en behulpzaam te zijn. (2) De man moet zijn vrouw onderwijzen. Als mannen minder wijs zijn dan hun vrouw, moeten zij zich schamen. (3) De vrouw moet haar man vrezen en gehoorzaam zijn. Mannen mogen hun vrouw echter niet wreed of bitter behandelen. Een vrouw hoeft haar man niet gehoorzaam te zijn wanneer hij dingen vraagt die tegen Gods wil ingaan. In het betalen van de echtelijke schuld zijn man en vrouw gelijk. (4) Wil de gemeenschap zonder zonde zijn, dan moet zij plaatsvinden om de juiste redenen: het krijgen van kinderen die God dienen, het vermijden van ongeoorloofde kuisheid van de partner en om te voldoen aan de echtelijke plicht. Ook moet zij plaatsvinden op het goede moment. Op hoogtijdagen, dagen van boetedoening en tijdens zwangerschap en menstruatie moet men zich onthouden. (5) Kinderen dienen op drie manieren opgevoed te worden. Door ze te vermanen houdt men ze op het pad der deugd, ouders moeten een voorbeeldig leven leiden en kastijding moet niet achterwege blijven.

– ‘Sunte Jheronimus epistel tot Celanciam’

In deze rubriek is de pelagiaanse brief *Ad Celantiam* voor het grootste gedeelte opgenomen. Alleen het slot ontbreekt. De brief biedt een leefregel aan welgestelde vrouwen om in hun huwelijk een christelijk leven te leiden. Leven voor Christus betekent het houden van zijn geboden. Maagden, weduwen en gehuwde vrouwen zijn daar niet van uitgezonderd. Vooral het voorbeeld dat Christus heeft gegeven, is van belang om voor ogen te houden. Hij heeft geleden opdat men zijn voetstappen volgt. Om heilig te leven, moet de zonde van achterklap en vleierij buitengesloten worden. Een vrouw moet rustig en nederig spreken en de deugd van ‘scamelheit’ siert haar bovenal. Zij mag zich nooit laten voorstaan op haar edele geboorte. Als zij vast of in onthouding leeft, moet zij ervoor oppassen zich als heilig te beschouwen. Ze moet zorgen dat ze een rustige plaats heeft waar ze zich kan afzonderen om de Bijbel te lezen en te bidden. Haar man moet ze onderdanig zijn. Ze moet zich niet versieren met dure kleding, maar met eenvoud en soberheid. Lichamelijke schoonheid vergaat, maar de schoonheid van de ziel wordt niet oud of mismaakt. Die schoonheid moeten niet alleen maagden begeren, maar alle zuivere zielen die van de wereldse begeerten zijn verlost.

– ‘Van heiligen daghen te vieren’

Deze rubriek handelt over het derde gebod, het heiligen van de ‘vierdag’. Er worden vier redenen gegeven waarom de vierdagen zijn ingezet en vier aanwijzingen gegeven hoe men deze dagen vieren moet. Vierdagen zijn ten eerste ingezet opdat de mensen op deze dagen godsdienstoefeningen zullen houden, Gods Woord lezen en Hem danken. De mens is niet geschapen om te werken, maar om God te loven. Wat hij op andere dagen heeft verzuimd, kan hij op de vierdag inhalen. Ten tweede: het is goed om een speciale tijd

te hebben om de ziel geestelijk te voeden. Ten derde: wegens de gierigheid van de mens zijn er heilige dagen waarop men niet bezig is met tijdelijk gewin. Ten vierde: door het vieren van de heilige dagen wordt men opgewekt om te verlangen naar het toekomstige hemelse feest. Hoe moet men de vierdagen vieren? (1) Men moet rusten van de zonde en de zondag niet doorbrengen in dronkenschap, ruzie en onkuisheid. Ledigheid moet men vermijden en de dag dient geheiligd te worden door het doen van heilige werken. (2) Men moet rusten van de werken der handen die verhinderen om God te oefenen. Er worden vier redenen aangedragen waardoor een mens die toch heeft gewerkt op een heilige dag, van een doodzonde wordt vrijgesproken. (Die redenen zijn: de arbeid is zo gering dat de rust in het hart niet wordt weggenomen, de nood is hoog om het werk te doen, het gaat om werk voor behoeftigen of om reparatiewerk vanwege 'gemeynen oerbaer'.) Men mag voor dit werk echter geen kerkdiensten verzuimen of het op zon- of hoogtijdagen verrichten. Op al deze punten is het goed om advies in te winnen bij een goede man. (3) Men moet geen handel drijven, behalve als het uit nood geschiedt en men het dienen van God hier niet door verwaarloost. (4) Men moet niet met wereldlijke rechtszaken bezig zijn.

– 'Sunte Augustinus ghedachten'

In deze rubriek is het (gehele?) pseudo-augustinse traktaat *De diligendo Deo* opgenomen. In dit traktaat wordt de liefde als de weg geschetst waarlangs men aan de hel ontkomt en de hemelse vreugden verkrijgt. Om de liefde tot God op te wekken, te voeden en te vermeerderen, is niets zo goed als steeds Gods weldaden op te merken. Die weldaden geeft Hij de zondaar zonder enige verdienste. Omdat men de liefde van God gemakkelijk onderschat en Hem te weinig wederliefde geeft, is het van belang om Gods weldaden te overdenken. God heeft de mens geschapen om Hem te loven en te 'ghebruken' en de engelen om de mens te dienen en gebeden en lofprijzingen aan God aan te bieden. De Bruidegom heeft zichzelf nog niet laten zien aan zijn bruid, maar haar wel alvast een 'trouwelscat' (onderpand van trouw) gegeven. De hele schepping heeft Hij gegeven om in al haar behoeften te voorzien. Uit die gave blijkt hoezeer Hij haar liefheeft. De ziel heeft niets om Hem terug te geven dan alleen Hem lief te hebben met een zuivere, kuise liefde. Om zijn bruid te herscheppen, is Christus afgedaald naar haar verlorenheid. Om haar te verlossen van de zonde en de dood wilde Hij sterven. Hij heeft haar bemind toen zij onrein en mismaakt was. Het is nu de tijd dat de ziel zich versiert met de klederen van de goede werken om als een waardige, maagdelijke bruid in de slaapkamer van de Bruidegom gebracht te worden. In dit tijdelijke leven geeft de Bruidegom alvast een voorproef van zichzelf. Hij heeft de bruid een lichaam gegeven met handen, voeten en zintuigen om van de schepping te genieten. Ook heeft Hij haar geboren doen worden in een tijd waarin zij tot geloof in Hem kan komen en de sacramenten kan gebruiken. Hij heeft haar verlost uit moeilijkheden en haar overvloedige genade gegeven, evenals de genade van de onthouding. Om dit alles te verkrijgen, dient men zijn zonden aan God te belijden en te bidden en te werken om Gods gaven te verkrijgen. Jezus' lijden is de belangrijkste reden die aanzet om God lief te hebben. Hij heeft zijn leven voor de vijand gegeven. Als men standvastig volhardt om Hem lief te hebben, zal men niet door zonden en ondeugden besmet worden.

BIJLAGE 8 VERTALING VAN GREGORIUS' DIALOGEN IN HET EERSTE COLLATIEBOEK

Excerpten uit de *Dialogen* van Gregorius in het *Eerste Collatieboek*

Dialogen, boek en kapittel ¹	Titel van kapittel ²	Vindplaats excerpten in hs. U
1. Boek I, kap. IV	Equitius, abt uit de provincie Valeria	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 76r-76v
2. Boek III, kap. I	Paulinus, bisschop van de stad Nola	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 136v-137v
3. Boek III, kap. XXXVII	Sanctulus, priester van de provincie Nursia	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 137v-138r
4. Boek IV, kap. XII	Het heengaan van de ziel van een priester uit Nursia	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 159v-160r
5. Boek IV, kap. XVI	Het heengaan van de dienaar van God Romula	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 19r-19v
6. Boek IV, kap. XIX	Voor sommige kinderen blijft de toegang tot het hemels koninkrijk gesloten. De godslasterende jongen	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 19r
7. Boek IV, kap. XX	Het heengaan van de dienaar Gods Stefanus	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 153v
8. Boek IV, kap. XXXI	De dood van de ariaanse koning Theoderik	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 31v-32r
9. Boek IV, kap. XXXIII	De dood van een stadsbestuurder wiens graf door vuur werd verteerd	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 36r-36v
10. Boek IV, kap. XXXVII	Zij die als bij vergissing uit het lichaam schijnen te worden weggehaald. Het oproepen en terugroepen van de monnik Petrus. De dood en het ten leven wekken van Stefanus. Het visioen van een soldaat	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 28v
11. Boek IV, kap. XXXVIII	Deusdedit, wiens huis men op zaterdag gebouwd zag worden	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 124r
12. Boek IV, kap. XL	De zielen van sommigen zien, nog in het lichaam, iets van de bestraffingen in de geestelijke wereld. De jonge Theodorus. De dood van Chrysaorius en van een monnik uit Isaurië	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 18v-19r
13. Boek IV, kap. XLVI	Of zij die naar het vuur van de hel verwezen zijn voor eeuwig branden	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 28v
14. Boek IV, kap. XLIX	Sommigen worden door een openbaring bemoedigd dat ze bij hun dood geen angst behoeven te hebben. De monniken Antonius, Merulus en Johannes	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 56r

1 Indeling naar Bartelink en Van der Meer 2001.

2 Ontleend aan Bartelink en Van der Meer 2001.

Dialogen, boek en kapittel	Titel van kapittel	Vindplaats excerpten in hs. U
15. Boek IV, kap. LVI	Het lichaam van een schilder werd in een kerk begraven maar naderhand niet meer teruggevonden	Hs. Utrecht, UB 3 L 6, f. 35r

Vergelijking op woordniveau van de excerpten 1, 2 en 5

Latijn ³	Dirc van Herxen ⁴	Noordned. vertaling ⁵	Bijbelvertaler van 1360 ⁶
1. Boek I, kap. IV			
<i>opinio</i>	gheruchte	gheruchte	niemare
<i>lingua adulantium</i>	smeiker tonge	-	smeekers tonge
<i>vir rusticus</i>	gebuer	rustier	dorpman
<i>vigor</i>	macht	recht	scarpheit
<i>praebuit</i>	gaf consent	gaf volboert	gaf consent
<i>defensorem</i>	defensor	bescermer	bescermere
<i>rigabat</i>	begoet	maecte nat	verversschede
<i>contumacem</i>	drijst	druustighen	overmoedegen
<i>dominari</i>	bedwingen	heerscappe over hebben	gedwingen
<i>protervo spiritu</i>	mit enen drijsten sin	mit wreden ghemoede	met overmoedegen wille
<i>clavatis calciatus caligis</i>	mit opghecloefden hoesen	mit stick laptten scoenen	met stocke ende gescoyt met cousen
<i>falcem faenariam</i>	hoeyseisen	spade	seisenne
<i>visitasset</i>	ghevandet hadde	ghevandet hadde	gevisenteert hadde
<i>in honore numerantur</i>	ghetellet werden in eren	van Gode gheheet worden	in eren getelt werden
2. Boek III, kap. I			
<i>transducti</i>	over ghelevert	ghevanghen ghevoert	over gevoert
<i>indigentibus</i>	behoevigen	armen	die breke hadden
<i>exterioribus studiis eruditus</i>	in uutwendigen dinghen gheleert	seer wel gheleert in uutwendighen consten	wel geleert ten dinghen van buten
<i>regis genero</i>	des conincs swager	des conyns sweger	die conincs behuwede sone
<i>venusti vultus</i>	eersamen ghelaete	eerbaer aensicht	minlec van ansichten
<i>artem</i>	hantwerc	ambocht	const van ambachte
<i>hortum</i>	hof	gaerde	coelhof
<i>hortolanum</i>	gaerdenaer	gaerdenaer	lochte man
<i>odoras virentesque herbas</i>	koel ende gruene cruyt	warmoes ende groen cruut	coellen ende groene crude
<i>in tribunalibus</i>	in gherichtes stoele	opten rechtstoel	in hare oordeel setele
<i>flagellum</i>	gheysel	gheessel	geesele
<i>magnis coniuurationibus</i>	mit groten bezweringen	mit stadighen vraghen	met groten besweringen

3 De Latijnse tekst van de drie vergeleken kapitels is ontleend aan de editie van De Vogüé. De geëxcerpeerde gedeelten zijn te vinden in De Vogüé 1979, p. 46-54 (boek I, kap. IV) en 256-264 (boek III, kap. I) en De Vogüé 1980, p. 62-68 (boek IV, kap. XVI). Ik heb de spelling (u/v en i/j) genormaliseerd.

4 Hs. U, f. 76r-v (boek I, kap. IV), 136v-137v (boek III, kap. I) en 19r-v (boek IV, kap. XVI).

5 Voor de Noordnederlandse vertaling heb ik gebruikt gemaakt van het oudste handschrift Arnhem, Openbare Bibliotheek 7. De vergeleken gedeelten zijn te vinden op f. 10v-13r (boek I, kap. IV), 66r-68r (boek III, kap. I) en 130r-132r (boek IV, kap. XVI).

6 Voor de vertaling van de Bijbelvertaler van 1360 heb ik gebruik gemaakt van hs. Brussel, KB 1805-08. De vergeleken gedeelten zijn te vinden op f. 6r-7r (boek I, kap. IV), 26r-27r (boek III, kap. I) en 48r-49r (boek IV, kap. XVI).

Latijn	Dirc van Herxen	Noordned. vertaling	Bijbelvertaler van 1360
<i>cum magno munere</i>	mit groten gaven	mit groten gaven	met groten gichten
<i>ad suam perniciem</i>	tot sinen scade	tot sijne verdoemenisse	te sijne verderfnessen
<i>pro fidelium disciplina</i>	tot correxien der gheloviger kijnder Godes	om der ghelovigher cor- rexien willen	om de geloevege daer mede te castiene
<i>in servitio</i>	in eyghenscap	in die eyghenscap	in dienste
5. Boek IV, kap. XVI			
<i>patientiae mirae</i>	wonderliker lijdsamheit	wonderliker ghedoech- samheit	wonderlekere gedoechsam- heit
<i>custos oris sui</i>	sorchvoudighe bewaerster hoers mondes	behoetster haers monts	wachtersse van haren monde
<i>sculpta sigilla</i>	uutghegraven segel	ghegroeveerden seghelen	gegraven segelle
<i>artifex</i>	meyster	werc man	wercman
<i>laudari</i>	loven	prisen	prisen
<i>paralyisin</i>	ghicht	gicht	lamheit
<i>cellulae spatium</i>	begrijp des cellekens	camerkijn	camerken
<i>animum</i>	moet	harten	gedachte
<i>odoris suavitas</i>	zueticheit des rokes	sueticheit vanden roecke	roke van dier sueticheit
<i>refoveret</i>	weder vermaecte	weder starcte	bequeeste
<i>vim claritatis illius</i>	cracht der claarheit	crachte vanden lichte	cracht van dier claarheit
<i>magistram</i>	meystersche	meystersche	meestersse
<i>blanda voce</i>	mit sachter stemme	mit sueter stemmen	met sueter stemmen
<i>timere</i>	verveert wesen	ontvruchten	ontsien
<i>viaticum</i>	lichaem ons Heren	wechspise, dat is ons Heren lichaem	ons Heren lichamen
<i>sexus</i>	kunne	personen	manne ende wiven
<i>caelestes exsequiae</i>	hemelsche begangenisse	hemelsce uutvaert	hemelsche uutvaert
<i>carne soluta est</i>	vanden vleysce ontbonden	ontbonden vanden vleische	versciet uten vleesche
<i>psalmodiae sonitus</i>	geluyt des sanges	gheluut van der psalmodie	luut der psalmodien

Vergelijking op zinsniveau van de excerpten 1, 2 en 5

1. Boek I, kap. IV

	<i>Eo tempore clerici huius apostolicae sedis antistiti adulando questi sunt, dicentes: 'Quis est iste vir rusticus, qui auctoritatem sibi praedicationis arripuit, at officium apostolici nostri domini sibimet usurpare indoctus praesumit?'</i>
Dirc van Herxen	So hebben die clercke den pawes clagende smeyliker aengebrought, seggende: 'Wie is dese gebuer die hem predikens onderwijnt ongeerloft van onsen heiligen vader den pawes?'
Noordnederlandse vert.	Inder selver tijt quamen clercken deses stoels van Rome ende claechden den paeus, segghende: 'Wie is dese rustier die van hem selven aen neemt dye macht te prediken ende hem vermeten heeft an te nemen dat ambocht ons liefs heren des paeus nu hi nochtans onghelcort is?'
Bijbelvertaler van 1360	De clerke van I paeus setele te dien tide smeekende beclageden si hen vore den paeus ende seiden: 'Wie es dese dorpman die de macht van predekene an genomen heeft ende onder wendt hem ongeleert an hem te treckene sheren ons paeus dienst?'

	<i>Mox vero ut servus Dei cominus adfuit, eiusdem Juliani animum intolerabilis pavor invasit, ita ut tremere, atque ad insinuandum hoc ipsum quod venerat vix sufficere lingua potuisset.</i>
Dirc van Herxen	Mer ter stont als die knecht Godes genaecte, so bevenc Julianus moedt onverdrachlic anxt, also dat hi bevede ende en vermochte nauwe mitter tonge sine boetscap te spreken ende te doene.
Noordnederlandse vert.	Mer rechtevoert doe die knecht Gods hem ghenakede, wort Julianus so seer beanxtet, dat hi beefde ende nauwe mitter tonghen segghen en conde waer om hi gecomen waer.
Bijbelvertaler van 1360	Ende thant doe Gods cnecht bi hem quam, so viel in des Juliaens gedachte enen onverdragheleken anxt, also dat hi bevede, so dat sine tonge cume geseggen mochte desen anxt die hem comen was.
	<i>Cum ecce sequenti die sub ipso lucis crepusculo, vehementer equo in cursu fatigato, ad Julianum cum epistola puer venit, in qua ei praeceptum est, ne servum Dei contingere vel movere de monasterio.</i>
Dirc van Herxen	Ende siet, des anderen dages vroe morgens quam een beer haestich te peerde tot Julianum mit enen brieve, in welken hem geboden wert, dat hi in genre wijs den knecht Godes soude moeyen of trecken uut sinen cloester.
Noordnederlandse vert.	Ende siet, des anderen daechs doet eerst began te lichten, quam daer een jongelinc ridende op enen paerde dat seer moede gheloepen hadde, ende brochte Julianus enen brief, daer hem die paeus in geboet dat hi den knecht Gods niet moeylic en waer uut-en cloester te brenghen.
Bijbelvertaler van 1360	Ende tsanderdaechs in de dageraet, so quam een kint op I pert dat van stercken loepe moede was tote Juliane met eenre letteren, daer men hem in beval dat hi desen Gods cnecht niet genaken noch verporren en dorste van sinen cloestere.

2. Boek III, kap. I

	<i>At ille, ut erat vir eloquentissimus atque adprime exterioribus quoque studiis eruditus, dubitanti feminae citius persuasit, ut audita crederet et pro receptione filii se in servitium episcopum tradere non dubitaret.</i>
Dirc van Herxen	Als hi was een welsprekende man ende oec in uutwendigen dinghen gheleert ende ondersocht, bevroede dat vrouwenaem mit alsulken woerden, dat sijs geloefde en niet en twivelde den bisscop over te leveren tot dienste om weder te ontfangen horen sone.
Noordnederlandse vert.	Mer want die heilige man alte wel sprekende was ende seer wel gheleert in uutwendighen consten, soe bevroede hi haestelike die vrouwe datse haestelike sijn woerden geloefde, ende niet en twivelde den bisscop over te leveren in die ghevanghenscap.
Bijbelvertaler van 1360	Ende also hi was I alte welsprekende man ende wel geleert ten dingen van buten ende daer toe gegeven, so riet hi haestelec desen wive die in twivelingen was dat si geloeven soude dat hi seide, ende dat si niet twivelen en soude hem, die bisscop was, in dienstecheit over haren sone te gevene.
	<i>Cumque isdem regis gener crebro ingrederetur hortum suumque hortolanum quaedam requireret, sapientem valde esse hominem videret, amicos coepit familiares deserere et saepius cum suo hortolano colloqui atque eius sermonibus delectari.</i>
Dirc van Herxen	Ende doe des conincs swager dicwijn inginc in sinen hof ende vraechde sinen gaerdenaer van sommige dingen ende bevant dattet een seer wijs man was, begonste hi sijn gewoenlike vriende te laten ende dicwijn mit sinen gaerdener sprake te maken ende in sinen woerden genoechte te hebben.

- Noordnederlandse vert. Doe die heydensche man dicke in sinen gaerde ghinc ende sinen gaerdenaer na sommighe dinghen vraechde, vant hi dattet een seer wijs man was, ende daer om began hi sijn sonderlinghe vrienden te laten ende dicke mit sinen gaerdenaer te spreken ende ghenoecht te hebben yn sinen woerde.
- Bijbelvertaler van 1360 Ende doe des conincs behuwede sone dicwile in sinen coelhof ginc ende sinen lochte man sochte ende [...] ende hi sach dat hi was I herde wijs man, so begonste hi sere sine lieve vriende te latene ende dicwile te spreken mit sinen lochtuunman ende genuechte te hebbene in sinen waerden.
- Cumque instanter ille requireret, ut non quid esset, sed quid in sua terra fuisset indicaret, atque hoc ab eo iteratione frequentis inquisitionis exigeret, vir Domini, constrictus magnis coniurationibus, iam non valens negare quid esset, episcopum se fuisse testatus est.*
- Dirc van Herxen Mer doe hi mit eernste eyschede dat hi hem openen soude niet wie hi nu waer, mer wat hi in sinen lande gheweest hadde, ende niet of en liet willende dat weten, so is die man Godes mit groten bezweringen gedwongen te lyen dat hi een bisscop geweest hadde.
- Noordnederlandse vert. Des conincs swagher vraechde hem naersteliken dat hi hem segghen woude niet wie hi nu waer, mer wat hi in sinen lande gheweest hadde, ende doe hi dat dicke wederhaelde ende mit stadighen vraghen hem dat of persede, wort die man Gods ten lessten mit groten besweringe van hem so seer benauwet, dat hi die waerheit niet langher verswighen en mochte, ende beliede dat hi een bisscop gheweest hadde.
- Bijbelvertaler van 1360 Ende doe hijs nerenstelec vraechde dat hi hem seggen soude niet wat hi ware mer wat hi geweest hadde in sinen lande, ende als hi hem dit menechwerwen vraechde, doe dese Paulinus verbonden wert met groten besweringen om dat hi thant niet en mochte loechgenen wie hi ware, so seide hi dat hi bisscop geweest hadde.

5. Boek IV, kap. XVI

- Cumque noctis medio lectulo iacentis adsisterent, subito caelitus lux emissa omne illius cellulae spatium inplevit, et splendor tantae claritatis emicuit, ut corda adsistentium inestimabili pavore perstringeret, atque, ut post ipsae referebant, omne in eis corpus obrigesceret et in subito stupore remanerent.*
- Dirc van Herxen Ende doe si inder nacht bi horen bedde stonden, so is haesteliken een licht vanden hemel neder gecomen dat al dat begrijp des cellekens vervulde, ende verscheen mit schine so groter claerheit, dat al der gheenre herten die daer bi waren mit wonderliken anxte bevangen worden.
- Noordnederlandse vert. Ende doese totter middernacht stonden neven haer bedde, soe wort haestelike uut en hemel een licht neder ghesent ende vervolde dat camerkijs, ende daer lichtede dat schijn van soe groeter claerheit, dattet bedwanc haer herten die daer stonden mit onvertelliken anxte.
- Bijbelvertaler van 1360 Ende doe si te middernachte neven dbedde stonden daer si lach, soe wert haestelec neder gesonden een licht vanden hemelle ende vervulde al dat camerken, ende daer seen licht van soe groter claerheit, dat het der gheenre herten dier bi stonden met onverratleken anxte dwang.
- Cumque hoc crebro diceret, paulatim lux quae fuerat emissa subtracta est, sed is qui subsecutus est odor remansit, sicque dies secundus et tertius transit, ut aspersa fragrantia odoris maneret.*
- Dirc van Herxen Ende doe si dit dicke seide, soe is allentelen dat licht dat uutghesent was, weder ontogen, mer die roeke die na comen was, is ghebleven, ende aldus is die ander ende derde dach verleden.

Noordnederlandse vert.	Ende doese dit dicwyl seyde, so wort allenxkijn dat licht dat daer neder ghecomen was, onttrecket, mer die roke die daer naevolghede, bleef daer, ende aldus ghinc voer bi die ander ende die derde dach dat die sueticheit vanden roke daer bleef.
Bijbelvertaler van 1360	Ende doe si dit dicwile seide, soe wert aleiskenne dlicht ontroeken dat daer gesonden was, mer daer bleef die roke die der na volgede, ende aldus leet over dander ende de derde dach dat die suete roeke daer gesprayt [?] bleef.
	<i>Qua ad caelum ducta, quanto chori psallentium altius ascendebant, tanto coepit psalmodia lenius auri, quousque et eiusdem psalmodiae sonitus et odoris suavitas elongate finiretur.</i>
Dirc van Herxen	(...) ende inden hemel ghevoert. En hoe die chore der sangers hogher opstegen, hoemen die psalmodie te sachteliker hoerde, tot dat geluyt des sanges ende zueticheit des rokes ververret gheeyndet wart.
Noordnederlandse vert.	(...) ende ten hemelwaert ghevoert. Ende so die processie van den choren der sangers hogher opvoeren, so veel te sachter begonmen die psalmodie te horen, tot dattet ghe-luut van der psalmodie ende die sueticheit vanden roke so ververret worden, dat se eyndeden.
Bijbelvertaler van 1360	Ende doe si te hemel wert gevoert wert, soe de chore der geenre die songen hogere op-uut voeren, alsoe vele begonstemen te sachtelekere die psalmodie te horene, tote dat die luut der psalmodien ende die sueticheit vanden roke ververrent endde.

BIJLAGE 9 OVERZICHT VAN DE INHOUD VAN HANDSCHRIFT LEUVEN, MAURITS SABBEBIBLIOTHEEK MS 5000 12 B I

Schematische weergave van de inhoud van het eerste boek (drie collaties over het lezen van geestelijke literatuur in de volkstaal, tien collaties over het aardse huwelijk en vier over het geestelijk huwelijk, plus enkele andere teksten) en het tweede boek, waarvan de inhoud niet nader onderverdeeld is.

Boek 1	'Dat boec van der echtscap'
1 (f. 1r-7r)	Men is schuldig om de dwalenden de weg te wijzen Men moet raad zoeken bij verstandige geestelijke lieden, niet met boekenwijsheid, maar met een wijs hart en een heilig leven
2 (f. 7r-15v)	Er is een groot gebrek aan predikers die de Heilige Schrift uitleggen aan devote, ootmoedige lieden Er zijn predikers die ageren tegen het feit dat leken de Heilige Schrift (horen) lezen in het Diets Wat goede predikers behoren te zijn
3 (f. 15v-31v)	Disputatie tegen de predikers die ageren tegen het lezen en schrijven van de Heilige Schrift in het Diets Vertaling van Gerard Zerbolt van Zutphen, <i>Super modo vivendi</i> (hoofdstuk zeven)
4 (f. 31v-42r)	Uitleg van de zeven sacramenten Uitleg van het huwelijk als sacrament Vier soorten huwelijk: – goddelijk (huwelijk van de Zoon en de menselijke natuur of Christus en de Kerk) – geestelijk (vereniging van God en de menselijke ziel) – hemels (huwelijk van het Lam Gods en de wijze maagden) – aards (huwelijk van de mannelijke en vrouwelijke ridders in het aardse strijdperk)

5 (f. 42r-46r)	Uitleg van het aardse huwelijk De drie <i>bona matrimonii</i>
6 (f. 46r-52v)	Aanwijzingen om op een goede wijze gemeenschap te hebben Drie redenen om te trouwen
7 (f. 52v-61v)	Uitleg van de aard van het huwelijk De eerzaamheid van het huwelijk Acht punten waaraan men zich in de 'orde' van het huwelijk moet houden
8 (f. 61v-64v)	Hoe godvruchtig in te treden in het sacrament van het huwelijk
9 (f. 65r-75v)	Acht punten die de man zijn vrouw schuldig is
10 (f. 75v-77r)	Acht punten die de vrouw haar man schuldig is Vier zaken die het huwelijk versieren
11 (f. 77r-93v)	Plichten van de ouders tegenover hun kinderen Plichten van de kinderen tegenover hun ouders De last van het huwelijk
12 (f. 93v-97v)	Aanbeveling van de onthouding Het huwelijk staat het schouwende leven in de weg
13 (f. 98r-106r) (f. 106v-120r)	Zuiver leven in het huwelijk Het huwelijk is goed, maar kuisheid is beter Latijnse tekst over het seksuele leven van gehuwden
1 (f. 120r-125r)	Het geestelijk huwelijk: Over de personen tussen wie dit gesloten wordt (God en de menselijke ziel)
2 (f. 125r-127r)	Het geestelijk huwelijk: Over de plaats waar dit huwelijk gesloten wordt (in het hart dat brandt van liefde tot God)
3 (f. 127r-129r)	Het geestelijk huwelijk: Over de personen die tot dit huwelijk genodigd worden (uitleg van de geestelijke betekenis van Maria, Jezus en de discipelen)
4 (f. 129r-130r) (f. 130r-134v) (f. 134v-140r)	Het geestelijk huwelijk: Over de voltooiing van deze bruiloft (uitleg van de geestelijke betekenis van de verandering van water in wijn) Zedelijke toespraak van Geert Grote (Mnl.) Latijnse tekst over geslachtsgemeenschap
Boek 2	'Dat boec vander reynicheit der weduwen staede'
(f. 140r-168v)	Advies aan weduwen om kuis en sober te leven Vijftien punten over hoe man en vrouw elkaar lief moeten hebben